

Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları

Fasih Dinç*

Öz

Keçi veya koyun tulumlarının şişirilmesi ve üzerlerine keresteden platformların eklenmesiyle yapılan kelek, Osmanlı dönemi boyunca Dicle Nehri'nin Diyarbakır-Musul arası kısmında hem nakliyat hem de ulaşımda kullanılan yegâne vasıta olmuştur. Diyarbakır ve çevresinde üretilen mal ve eşya, kelek vasıtasıyla Irak pazarlarına, oradan da uluslararası pazarlara taşınmıştır. Şehir ticareti ve ulaşımındaki etkin rolüne dayalı olarak, kelek imâl eden ve onu nehir yolunda kullanan kelekçiler, şehrin iktisadi örgütlenmesinin önemli bileşenlerinden biri hâline gelmiştir.

Dicle'nin Musul'a kadar olan kısmının topoğrafyası ve sığ debisinin kelek dışında başka bir vasıtaya imkân tanınmaması kelekçiliği, bu bölgeyle sınırlı bir mesleğe dönüştürmüştür. Böylece kelekçilik, Osmanlı Devleti'nin esnaf birliklerinin belli ilkelere bağlı olarak işleyen yapısına Diyarbakır bölgesine münhasır bir meslek olarak dâhil olmuştur. Mesleki anlamda kelekçiliğin örgütsel yapısı ve bu yapıdan kaynaklı ilişkiler ağına dâir çalışma eksikliği, bu konuya yönelmemizi sağlamıştır. Söz konusu eksikliği gidermek amacıyla hazırladığımız bu çalışmada, kelekçilik mesleğine ve loncasına yönelik detaylı bilgiler sunulmaktadır.

Çalışmada, Osmanlı Arşivi ve Diyarbakır Şer'îye Sicillerinin 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısına ait verilerinden hareketle, Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır ekonomisinin önemli bir iş kolu olan kelekçiliğin örgütlenme biçimi ve işleyiş düzeni incelenmiştir. Bu çerçevede mesleki örgütlenmenin işleyişinde kelekçilerin devlet ve esnaf örgütleriyle kurduğu ilişki ağları tespit edilerek söz konusu ilişkinin yapısı çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Osmanlı, kelekçiler, kelek, lonca

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/ TÜRKİYE, fasihdinc@artuklu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7213-680X

DOI: ???????

Makale Gönderim Tarihi: 17.07.2019 - Makale Kabul Tarihi: 21.12.2020

Organizational Structure and Relationship Networks of Kelek Raftsmen in the Ottoman Diyarbakır

Abstract

Kelek, an ancient type of raft, made of timber and wooden frames laid upon inflated goatskins, had been the sole vehicle of transportation and carrying in the Diyarbakır-Mosul part of the Tigris River during the Ottoman period. The goods and commodities produced in Diyarbakır and its surroundings got into Iraqi markets by means of keleks and from there to international markets. In addition to commodities, the utilization of kelek also in passenger transportation has made the kelek raftsmen, who manufactured and used kelek on the river road, an important component of the economic organization of the city.

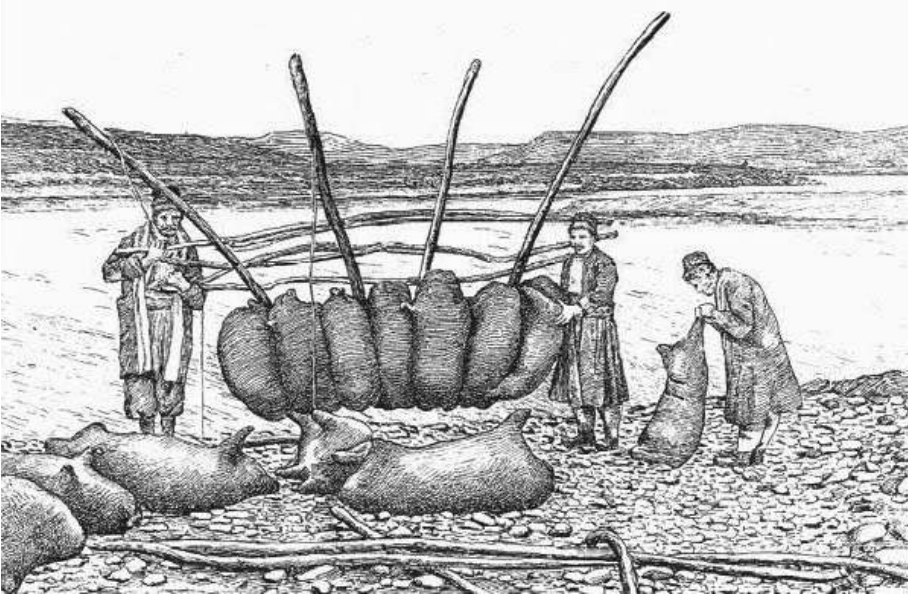
In the professional sense, the organizational structure of kelek raftsmen and the lack of study on the network of relationships stemming from this structure have led us to address this issue. This study, which we prepared in order to fill the deficiency in question, gives detailed information based on documents related to the profession of kelek raftsmen. Based on the data collected from the Ottoman Archives and Diyarbakır Court Records, this study examines the organizational structure and functioning order of kelek raftsmen, which was an important business line of the economy of Diyarbakır in the Ottoman period. In this framework and within the context of functioning of their professional organization, the relationship networks established by kelek raftsmen with the state and other craftsman's organizations were determined and the structure of these relationships were tried to be analyzed.

Keywords: Diyarbakır, Ottoman, kelek raftsmen, kelek, guilds

Giriş

Diyarbakır, Osmanlı hâkimiyeti boyunca stratejik önemi haiz bir merkez olmuştur. Şehir, stratejik önemini büyük ölçüde Osmanlı merkezî idaresine en uzak bölgelerinden biri olan Irak'ın idari, askeri ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı ve toplandığı bir merkez olmasından almaktadır. Bu, aynı zamanda şehrin Dicle nehir havzasının kuzey ucunda kurulmuş olmasıyla da ilişkilidir. Çünkü Dicle'nin Diyarbakır iskelesi aracılığıyla, şehir ve hinterlandında üretilen veya ticari amaçlarla dışarıdan getirilen mal ve eşya, Musul gibi bölgesel pazarlara ulaştırılırken Bağdat ve Basra yoluyla da dünya pazarlarına sunulmaktadır. Bu ticari sirkülasyon, sadece keçi veya koyunların derilerinden çıkarılan tulumların

şişirilmesi ve üzerlerine keresteden yapılan platformun yerleştirilmesi sonucu oluşan ulaşım araçlarıyla gerçekleştirilmektedir ki Dicle nehrinde kullanılan bu ulaşım araçlarına kelek adı verilmektedir¹.

Resim 1: Kelek yapımını gösteren resim

(<https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>)

1 Kelek adının etimolojik kullanımı için bk. M. Streck, “Kelek”, *İslam Ansiklopedisi*, C 6, 1997, s. 550; Keleğin ulaşım aracı olarak imâli ve nehir yolunda kullanılması için bk. Fasih Dinç, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Editörler: İbrahim Özçoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, İstanbul 2018, s. 61-100.

Resim 2: Diyarbakır'da Dicle Nehri üzerinde kelekle yolcu taşımaları
(İBB Atatürk Kütüphanesi, Krt. 02440)

Kelek, Dicle nehir yolunun Diyarbakır-Musul arasının kayalık bir yapıda ve hızlı bir akıntıya sahip olması nedeniyle ilk çağlardan Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine kadar nakliye ve ulaşımda kullanılan yegâne nehir taşıtı olmuştur². Kelekle yapılan ulaşım ve nakliyat, kara yoluna oranla daha güvenli, hızlı, rahat ve ucuzdur. Öyle ki Diyarbakır'dan Mardin'e, oradan da Musul'a uzanan eski posta yolu, 19. yüzyılın ikinci yarısında bile aşılması zor geçitlerden ve taşlıklardan oluşmasının yanında aynı zamanda³ saldırılara da açıktır. Kara yoluyla 20 günde kat edilen bir mesafe, nehir yolunda kelek vasıtasıyla 5-6 günde kat edilebilmektedir⁴. Öte yandan 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında, kelekle yapılan nakliyat, Musul'a deve ile yapılan nakliye ve taşıma ücretlerinin yarısına, katırla yapılanın ise yedide birine denk gelmektedir⁵.

2 *Salname-i Vilayet 1318*, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Def'a 17, s. 165; Lionel Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Ergin, İstanbul 2002, s. 1.

3 *Diyarbekir (Vilayet) Gazetesi*, Sayı 4, Sene 1, 16 Ca. 1268, s. 1.

4 Dinç, agm., s. 65.

5 Charles, Issawi, *The Economic History of Turkey*, Chicago 1980, s. 178.

Kara yoluyla yapılan nakliye ücretlerinin yüksek olması, ticaretin önündeki en temel engeldir. Zira nakliye ücretleri, bölgeler arası ticaret imkânlarını sınırlaması bir yana, bölge içinde bile ticari faaliyetleri kısıtlayan faktörlerin başında gelmektedir⁶. Söz gelimi tarımsal ekonominin hâkim olduğu bölgelerde kara yoluyla yapılan nakliye ücretlerinin yüksek olması tüccarların tarım ürünlerine erişimini kısıtlamaktadır. Üretimin bol olduğu senelerde ürünler, üreticinin elinde kalmakta ve çoğu zaman çürümeye yüz tutmaktadır. Bu durum, tarımsal ürünlerin ticari mal olma vasfını yitirmesine yol açmaktadır. Üretimin artırılması ve buna bağlı olarak ticaret hacminin geliştirilmesi için Fırat ve Dicle nehirlerinin ulaşım kapasitelerinin artırılmasının gerekli olduğu 19. yüzyılın son çeyreğinde mülki memurlar tarafından merkezi hükümete gönderilen layihalarda vurgulanmaktadır⁷.

Ulaşım olanaklarının niteliği, ekonominin kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Bu anlamda Dicle nehir yolunun Diyarbakır ekonomisi üzerindeki etkileri yadsınmaz. Nehir yolunda kullanılan kelekler, Diyarbakır ve çevresinde üretilen her türlü ürünün Musul pazarına, oradan da dünya pazarlarıyla bağlantısı olan Bağdat ve Basra pazarlarına nakledilebilmesini sağlamaktadır⁸. Yine muhtemel işgallere karşı Irak'ın savunmasını sağlamak üzere konuşlandırılan idari ve askeri kadroların her türlü ihtiyacı da Diyarbakır'dan nehre indirilen keleklerle karşılanmaktadır. Bu da şehrin ekonomik hacminin genişlemesini sağlamaktadır. Bu yönüyle şehir ekonomisi, şehir ve çevresinin ihtiyaçlarının ötesinde bölgeler arası ticaret sahalarının gereksinimlerine göre mal ve hizmet üreten bir işleyişe imkân tanımaktadır⁹.

Keleklerin, devletin idari, askeri ve ekonomik amaçlarının gerçekleştirilmesinin yanında, şehir ekonomisinin döngüsünde üstlendiği işlevler, bu vasıtayı imâl eden ve onu nehir yolunda kullanan bir kelekçi zümresinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dicle'nin Diyarbakır-Musul arasında kalan kısmının, kelek dışında başka vasıtalara imkân vermeyen yapısı, kelekçiliği bölgesel bazda bir mesleğe dönüştürmüştür.

6 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonmur Özcan, İstanbul 2006, s. 130.

7 BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)*, 7/12, 24 L 1297/ 29 Eylül 1880.

8 Bağdat, 1914 yılına kadar Diyarbakır'da imâl edilen tekstil ürünleri için bir pazar olmuştur, bk. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999, s. 123, 170.

9 BOA, *Şurayı Devlet (ŞD)*, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

Osmanlı şehirlerinde ekonomik hayatın işleyişinde temel rol alan meslekler lonca yapılanması etrafında örgütlenmekte ve bu örgütsel yapı üzerinden mesleki işlevlerini icra etmekteydiler. Lonca örgütlenmesine dâhil olan meslekler, bir yöneticinin başkanlığında mesleki çıkarlarıyla şehrin ekonomik hayatında oluşturulan uyumu¹⁰ korumak için diğer meslek kuruluşları ve devletle ilişkilerini yürütmektedirler.

Kelek ve kelekçiliğe ilişkin literatür bilgisi, ekseriyetle Dicle ve Fırat nehirlerinde yapılan nakliyata odaklı olarak karşımıza çıkmıştır¹¹. Kelekçilik ve örgütsel yapılanmasına dair müstakil bir çalışmanın bulunmaması bu konuya odaklanmamızın temel sebebi olmuştur. Bu eksikliği gidermeye yönelik hazırladığımız bu çalışmada, kelekçilik mesleğine dair birtakım sorulara cevap aranacaktır. Osmanlı Diyarbakır'ında kelekleri imâl eden kelekçilerin yeterli mesleki beceriye sahip olup olmadıkları, bölgesel yapıda bir iş kolu olarak lonca örgütlenmesi içinde nasıl bir ilişki ağına sahip oldukları, devlet unsurlarının kelekçilik gibi bölgesel nitelikli bir iş kolunu hangi stratejilere dayalı olarak ekonomik sisteme dâhil ettiği ve lonca örgütsel yapısı içinde kelekçilerin devlet ve diğer esnaf loncalarıyla ilişkilerinin hangi boyutlarda olduğu gibi sorular çerçevesinde, Osmanlı Diyarbakır'ında şehir ekonomisinin önemli bir bileşeni olan kelekçi sınıfının mesleki niteliği ile örgütsel yapısına yakından bakılarak kelekçilerin devlet ve esnaf gruplarıyla olan ilişkileri incelenecektir.

1. Örgütsel Yapı ve İşleyiş

a. Kavramsal Tanımlama

Osmanlı Dönemi Diyarbakır'ında ekonomik yaşam, imparatorluğun diğer yerleşimlerinde olduğu gibi iş kollarına dayalı örgütlü yapılanmalar temelinde

10 Şehrin ekonomik yapılanmasında uyum, İslami siyaset ve ahlak risalelerinde dengeli veya adil bir toplum düzenine karşılık gelmektedir. Bu düzen, bir alanda faaliyet gösteren kimselerin başka bir alana müdahalesine engel olmayı gerekli kılmaktadır, bk. Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz burada yoğ üken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, İstanbul 2017, s. 30-31.

11 Bu literatüre ilişkin olarak bk. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Yapılan Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII/1963, s. 77-102; Tuncay Ögün-Halit Baş, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşında Irak Cephesinde Kullanımı", *History Studies*, Vol. 8/3, September 2016, s. 83-109; Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, S. 243 (Ağustos), s. 655-660.

kurulmuştur. Diyarbakır söz konusu olduğunda şehir ekonomisinin işleyişinde temel rol oynayan meslek birliklerinden biri de Kelekkilerdir. Osmanlı arşiv belgeleri, Şer'iyeye Sicilleri ve Ahkâm Defterleri, kelekkilerin örgütsel yapısına dair birçok bilgi içermektedir. Bu kayıtlarda kelekkilerin; *tâife-i kelekçiyân*, *sımf-ı kelekçiyân*, *esnâf-ı kelekçiyân* ve *hurfet-i kelekçiyân* gibi kavramlarla tanımlandığı görülmektedir¹². Kelekkileri tanımlamaya yönelik olarak kullanılan bu kavramlar, mesleki birlik bağlamında örgütlenme yapılarına dair bazı değerlendirmelere imkân vermektedir. Kelekkilere ilişkin serdedilen kavramlardan *tâife-i kelekçiyân* tanımlaması, kelekkilerin bir birlik olduğuna göndermede bulunmaktadır. Kavramsal mahiyette tâife; etnik, dinsel ve mesleki olarak her türlü toplumsal grubu tanımlayan genel bir anlamı ihtiva etmektedir¹³. Bu yönüyle “*tâife*” kavramının anlam yelpazesi içinde bütün esnaf birlikleri de bulunmaktadır. Hatta esnaf birliklerini tanımlamada en fazla başvurulan kavram tâife kavramı olmuştur.

Kavramsal tanımlamada tâife, kelekkilere sosyal bir grup olduklarına ilişkin bir anlam yüklese de anlam yelpazesinin genişliği nedeniyle söz konusu sosyal grubun hangi işlevlerle yüklü olduklarına dair bir belirsizliğe yol açmaktadır. Bu belirsizliğin ortadan kaldırılması, destekleyici başka kavramsal tanımlamaları gerektirmektedir. *Sımf-ı kelekçiyân* ve *esnâf-ı kelekçiyân* kavramları bu anlamda tâife kavramından kaynaklanan belirsizlikleri giderici bir mahiyet arz etmektedir. Bu kavramlar, kelekkiliğin örgütlü bir iş kolu olduğuna işaret etmektedir. Ancak kelekkiliğin örgütsel yapısını anlamada bu kavramların da yeterli bir işlev gördüğü söylenemez. Çünkü *esnâf-ı kelekçiyân* tanımlaması kelekkilere, her türlü zanaatkâr, hizmetli veya küçük ölçekli girişimciyi kapsayan bir anlam yüklese de kelekkiliğin bir hizmet veya zanaat kolu mu olduğu sorusuna açıklık getirmez. Bunun yanı sıra esnaf kavramı, kelekkiliğin mesleki anlamda bir beceri ve eğitim sürecine tabi olup olmadığına ilişkin belirleyici bir anlama işaret etmez. Bu durum ise kelekkiliği herhangi bir mesleki formasyon gerektirmeyen hamallık muadili bir

12 Tâife-i kelekçiyân için bk. *Diyarbakır Ahkâm Defteri (DAD)*, d. 1, h. 184, 1 C 1156/23 Temmuz 1743, C I, s. 97; *DAD*, d. 2, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C. 2, s. 332. Sımf-ı kelekçiyân için bk. *Cevdet Maliye (C. ML)*, 753/30679, 27 Ca 1196/ 10 Mayıs 1782; esnâf-ı kelekçiyân için bk. *DŞŞ*, d. 3743, h. 37, 1199/18 Eylül 1785, C. 5, s. 28; *BOA, Cevdet Nafia (C. NF)*, 52/2571, 5 Ş 1188/11 Ekim 1774; *BOA, Cevdet Belediye (C. BLD)*, 16/777, 27 Ra 1213/8 Eylül 1798; *BOA, Cevdet Tımar (C. TZ)*, 1/46, 30 M 1249/19 Haziran 1833. Hurfet-i kelekçiyâna ilişkin kayıt için bk. *DŞŞ*, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Ekim 1768; C 5, s. 102.

13 Bruce Master, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Coşkun, İstanbul 2017, s. 93.

kategoriye dâhil eder. Bu tıkanıklığı aşma ve belirsizliği ortadan kaldırmada “*hurfet*” kavramı karşımıza çıkmaktadır. Hurfet, kelekçiliğin mesleki anlamda eğitsel bir süreç neticesinde yapıldığına dair belirleyici bir anlam içermektedir. Hurfet tanımlamasına göre kelekçilik, bir zanaat kolu olup yüksek düzeyde beceri, ve tecrübe gerektiren bir uğraş türüdür.

Kelekçiliği tanımlamaya yönelik kavramlar, kelekçiliğin, bir meslek olarak belli düzeyde beceri gerektiren bir zanaat olmasına işaret etmelerinin yanı sıra lonca yapısının varlığına göndermede bulunurlar¹⁴. Loncalar, hiyerarşik bir yapılanmayı gerekli kıldığından söz konusu hiyerarşiye bağlı olarak kendi mesleki işleyişlerini, diğer meslek kuruluşlarıyla ve devlet kurumlarıyla ilişkilerini yürüten resmi bir yöneticiliğe sahiptirler.

b. Kelekçiler Loncası: Şeyhlik ve Tekel

Lonca teşkilatlanmasının yapısı gereği kelekçilik mesleğini icra eden esnaf, resmi hüviyete sahip bir yöneticinin idaresi altındadır. Bu yönetici, yerel mahkemenin arzı ve padişahın beratı ile atanır. Kelekçi loncasının yöneticiliği dinsel bir çağrışımında bulunan şeyh unvanlı¹⁵ bir veya birkaç kişinin ortaklığıyla (*ber-vech-i iştrak*) yürütülür. Yöneticilik kadrosunda bulunan şeyh unvanlı iştirakçilerden biri loncanın mal alım ve satımını gerçekleştirmenin yanı sıra, devlet ve diğer lonca örgütleriyle ilişkileri yürütmekle yetkili kılınmıştır. Lonca yapılanmasında kamu otoriteleriyle ilişkiyi sağlayan ve mal alım ve satımında yetkili olan bu kişiye kethüda adı verilmektedir¹⁶. Osmanlı Diyarbakır’ında kethüdalık yetkilerini elinde bulunduran yöneticiler, kelekçi loncası örgütlemesi içindeki prestijinden ve toplumsal saygınlığından olsa gerek kethüdalık yetkisini genellikle şeyh unvanı üzerinden icra etmektedirler¹⁷. Bu durum, muhtemelen şeyh unvanının

14 İş kollarının mesleki formasyon yapılarıyla örgütlenebilme olanakları arasındaki ilişki için bk. Mehmet Genç, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 2007, s. 303.

15 Bütünüyle gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde şeyhlik tabiri hemen hiç kullanılmazdı, bk. Genç, agm., s. 296, Dipnot. 3.

16 Lonca yapılanmasında kethüdalığın işlev ve yetkileri için bk. Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, İstanbul 2018, s. 83-95; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C II, s. 369; Genç, agm., s. 297.

17 Kelekçi loncası yöneticiliğinde kethüda unvanının ilgili kaynaklarda sadece bir yerde kullanıldığı görülmüştür, bk. *DAD*, d. 3, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C 2, s. 332.

keleççi loncası örgütlemesi içindeki prestijinden ve toplumsal saygınlığından ileri gelmektedir.

Keleççi loncası yöneticileri arasında kullanılan şeyh unvanının yanında dinî nitelikli başka bir unvan olan seyyidlik de belirgin bir ağırlığa sahiptir. Kadim geleneğe vurgunun baskın olduğu 19. yüzyıl öncesi dönemde dini nitelikli unvanlara sahip kişiler, Diyarbakır merkeziyle kırsal kesimin en ücra kısımlarına uzanan yönetsel ağları, ağırlıklı olarak uhdelerinde bulundurmaktadırlar. Örneğin 1787-1788 arası dönemde Diyarbakır merkez, Hani ve Savur sancaklarına bağlı köy gelirlerinin 268 hissedarından 41'nin seyyidlerden oluştuğu görülmektedir¹⁸. Diyarbakır'da idari imtiyazlar ve buna bağlı olarak şekillenen ekonomik paylaşımında seyyid unvanlı kişilerin ağırlıkta olması, Diyarbakır'ın İran ile sınır oluşturan bölgenin tahkiminde hayati bir rol oynamasından kaynaklı bir durum olmalıdır. Sınır bölgesinin İran'a karşı müdafaa edilmesinde seyyidlik, manevi otoriteyi temsil etmesinden ötürü devlet otoritesini meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yapısal özelliklerinde dinin önemli bir yere sahip olduğunu da dikkate almak gerekmektedir. Bu yapıda lonca üyeleri şeyh ve seyyid unvanlı temsilciler aracılığıyla hem yerel mahkemede ve hem de merkezî hükümet nezdinde çıkarlarını daha iyi koruyabilmektedirler.

Keleççi loncası şeyhliği bir makam olarak yıllık 5.000 kuruş maktu bedel ile Diyarbekir voyvodasının mukataa gelirleri içindedir. Keleççi şeyhliğine ilişkin rastlanan en erken tarihli kayıt, 1629 yılına aittir. 1629-1630 yılına ait bir kayda göre keleççi şeyhliği Seyyid Behram adında birinin tasarrufunda bulunmaktadır¹⁹. 18. yüzyıla ait kayıtlarda lonca şeyhliğinin *ber-vechi iştirak* şeklinde birkaç kişi tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Söz gelimi 17. yüzyıla ilişkin bir kayıta şeyh makamında sadece Seyyid Behram ismi söz konusu iken 18. yüzyılda makamın seyyid unvanlı birden çok iştirakçisi bahse konu edilmektedir. Örneğin 1746 tarihli bir kayıta keleççi esnafının şeyhleri olarak Seyyid Mustafa bin Eyyub, Seyyid Emin bin Resul, Süleyman bin Veli ve Seyyid Muhammed bin el-Hac İbrahim'in isimleri geçmektedir²⁰. 1751 yılına ait kayıta ise Seyyid Emin

18 Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i*, çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011, s. 209.

19 Göyünç, agm., s. 652.

20 DŞS, d. 3712. h. 231, 22 N 1159/8 Ekim 1746, C 2, s. 318.

bin Resul dışındaki isimlerin yerini koruduğu görülmektedir. Seyyid Emin bin Resul'ün yerinde Seyyid Ahmed bin Şeyh Emin ismi geçmiştir²¹.

17. yüzyılın ortalarından itibaren kelekçi loncasının yöneticilik vazifesinde seyyid unvanlı şeyhlerin bulunması, makamın bir aile tarafından yürütüldüğü ve âdeti bir miras şeklinde devredildiği izlenimi vermektedir. 18. yüzyılın son çeyreğinde makamın iştirakçilerinden olan Seyyid Ahmed'e ilişkin kayıtlar bu anlamda önemli bir örnek oluşturur. 18. yüzyılın son çeyreğinde kelekçi loncası şeyhliğinin iştirakçilerinden olan ve merkezî hükümetle olan yazışmalarda muhatap olarak karşımıza çıkan Seyyid Ahmed²², bir arzında kelekçi loncasının şeyhliğinin *eben an ceddin* yani dededen babaya ve babadan da kendisine intikal ettiğini ifade etmektedir²³. Kelekçi şeyhliğine ilişkin kayıtlar Seyyid Ahmed'i doğrular niteliktedir. Kendisinden önce makamın iştirakçilerinden birisi de Seyyid Şeyh Emin'dir²⁴. Şeyh Emin'in babası Seyyid Resul de aynı şekilde makamın şeyhliğini uhdesinde bulundurmuştur. Seyyid Ahmed'in vefatıyla makam, muhtemelen oğlu Ömer bin Ahmed'in uhdesine geçmiştir. Ömer bin Ahmed, 1833 yılına kadar malikâne usulüyle tasarrufta bulunduğu makamı kendi rızası dâhilinde ve feragat yoluyla Osman bin Muhammed Eshad'a devretmiştir²⁵. 19. yüzyılın başlarına kadar kelekçi loncasının şeyhliğinin seyyid unvanlı kişilerin tasarrufunda olması ve Seyyid Ahmed örneğinde olduğu gibi nesiller arasında cereyan eden uygulamalar, söz konusu makamın Seyyid Behram'dan beri bir ailenin mensupları tarafından yürütüldüğünü güçlü bir ihtimal olarak karşımıza çıkarmaktadır. 18. yüzyıl boyunca makamın birden fazla kişi tarafından tasarruf edilmesi, makamın, bir aileden çoğalan kollarının temsilcileri arasında devredildiğine dair güçlü bir kanaat oluşturmaktadır.

Makam, iki şekilde devredilmektedir. Babanın vefatıyla boşalan makama ya oğul geçmekte ya da iştirakçilerden biri kendi rızasıyla feragat ederek aile içinden bir başkasına devretmektedir²⁶. Makamın devrine ilişkin karşılaşılan uygulamalar, yasal anlamda bir mirasa tekabül etmez. Makamın devri, yerel mahkemenin ilamı ve merkezî hükümetin verdiği berat ile gerçekleşir. Yerel mahkemeden çıkarılan

21 *DŞS, d. 3712, h. 173, 2 Za 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 272.*

22 *BOA, C. NF, 52/2571, 5 Ş 1188/11 Ekim 1774.*

23 *DŞS, d. 3743, h. 37, 14 Za 1199/18 Eylül 1785, C 5, s. 28.*

24 *DŞS, d. 3712, h. 173, 2 Za 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 272.*

25 *BOA, C. TÇ, 1/46 30 M 1249/19 Haziran 1833*

26 *BOA, C. NF 16/777, 5 Ra 1213/17 Ağustos 1798.*

ilam, *erbâb-ı istihkâk* yani hak sahipliği vurgusuna dayalı olarak merkezi hükümete arz edilir. Buradaki *erbâb-ı istihkâk* nitelemesi lonca şeyhliğine ilişkin deneyime göndermede bulunur. Şeyhliğin bir ailenin mensupları tarafından yürütülmesi, beraberinde güçlü bir deneyim getirmektedir. Aile içinde devredilen şeyhlikten elde edilen deneyim, loncanın sağlıklı bir şekilde yönetilmesine imkân tanıdığı gibi lonca mensupları arasında güçlü ilişkilerin oluşmasına da katkı sağlamaktadır. Bu deneyimin lonca şeyhliğinin aile içinde kalmasını sağladığı ve dolayısıyla da *erbâb-ı istihkâk*'a dayalı bir intikal hakkına sebebiyet vermiş olabileceği söylenebilir.

Kelekçi loncası şeyhliğinin seyyidlik gibi güçlü bir dini referans üzerinden işlemesi ve bu referansa dayalı olarak aile içinde devredilmesi, makamı elinde bulunduranları ayrıcalıklı kılmaktadır. Bu ayrıcalık yöneticilik ilkelerine riayet edilmesi hâlinde devamlılığını sürdürebilmektedir. Zira lonca yöneticiliğinde her ne kadar *erbâb-ı istihkâk* gibi makamın aile içinde kalmasına imkân sağlayan dayanaklar bulunmakla beraber, makamın temsil gücünü haiz olan temel değerlere sahip olunması da gerekmektedir. Doğruluk ve adalet bu anlamda ön plana çıkan değerlerdir. Bu değerler, *erbâb-ı istikâmet* nitelemesi vurgusuna dayalı olarak ifade edilmektedir²⁷. Makama gelen kişinin makamda kalabilmesi, *erbâb-ı istikâmet* halkasının içerdiği doğruluk ve adalet değerlerini, şeyhlik kimliğinin temel referansları olarak kabul etmesiyle mümkündür. Bu çerçevede kelekçi loncası şeyhliğinin, makamın gerektirdiği nitelikleri taşımaması gerekçesiyle görevden alınmasına yönelik her hangi bir örnek olayla karşılaşılmaş olmakla birlikte, başka lonca şeyhliklerinde bu minvalde vakalara rastlanmaktadır. Örneğin 1740'da kasap, 1798'de de ekmekçi loncasının şeyhleri, yöneticiliğe yakışmayan tutum ve davranışlarının lonca mensubu üyelerin şikâyetine konu olmasından dolayı görevlerinden azledilmişlerdir²⁸.

Ekmekçi ve kasap loncasının şeyhliklerine ilişkin kayıtlara yansıyan her iki olay, loncanın örgütsel işleyişinde şeyhlik imtiyazının, bir makam olarak bir kesimin uhdesinde olmakla beraber, işleyişte yönetimden kaynaklı problemlerin ortaya çıkması hâlinde söz konusu imtiyazın yerel hükümet temsilcileri ve özellikle de lonca üyelerinin istek ve şikâyetleriyle bir başkasına devredilebildiğini göstermektedir. Lonca yöneticiliği bir yönüyle irsi kaynaklı tayine dayanmakla

27 BOA, C. NF, 16/777, 27 Ra 1213/8 Eylül 1798.

28 Her iki lonca şeyhinin görevlerinden azledilmesine ilişkin gerekçeler için bk. DŞS, d. 3754, h. 167, 30 N 1153/19 Aralık 1740, C 3, s. 215; DŞS, d. 3754, h. 229, 29 M 1154/6 Nisan 1741, C 3, s. 290.

beraber, sürdürülebilirliği yerel hükümet ve lonca üyeleriyle kurulan olumlu ilişkilere bağlıdır.

Kelekçi loncasının şeyh unvanlı yöneticileri, örgütsel yapı içinde güçlerini tekele dayalı sistemden almaktadırlar. Tekel uygulaması kelekçi loncasında şu şekilde işlemektedir: Kelek imâlinde hammaddeyi teşkil eden tulumlar, kasaplardan satın alındıktan sonra lonca şeyhi tarafından kelek ustalarına eşit bir şekilde dağıtılır. Hammadde bölüşümüne ilişkin uygulanan bu yöntem, kelekçi loncasının *kanûn-ı kadîmi* yani geçmişten bu yana süregelen uygulamasıdır²⁹. Hammaddenin dağıtım ve bölüşümünün lonca şeyhinin tekeline verilmesi, şeyhliğe ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesine olanak tanır. Kelek ustalarından yaptıkları kelekler oranında tayin edilen vergiyi toplamak, kelek imâline istenmeyen kişilerin dâhil olmasını engellemek ve bazı disiplin suçlarının önüne geçmek, bu yükümlülükler arasında yer almaktadır³⁰. Özellikle üyelerden vergi toplamak, şeyhin yerine getirmesi gereken en önemli vazifesidir. Çünkü başta voyvodaya verilmesi gereken yıllık beş bin kuruş şeyhlik bedeli ile kendi yöneticiliğine ilişkin ücretler, kelek imâlinde bulunan ustalardan toplanmaktadır. Ustaların kendi hisselerine düşen vergiyi herhangi bir aksatmaya mahal vermeden ödemeleri, şeyhe olan hammadde bağımlılığıyla sağlanmıştır.

Şeyhliğin hammaddenin bölüşüm ve dağıtımında kaynak oluşturan gücü, 18. yüzyılın ortalarından itibaren aşınmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kelekçi loncası şeyhlerinin yetkilerine karşı çıkılmaya başlanmış, iskelede kelek imâlinde bulunan bazı ustalar, umursamaz bir tutum içine girerek şeyhe vermeleri gereken vergiyi vermekten kaçınmışlardır. 1764 yılında kelekçi loncası şeyhi Seyyid Ahmed, kelek ustalarının *kanûn-ı kadîm* üzere vermeleri gereken vergiyi vermekten kaçındıklarını ve bu yönde bir muhalefet geliştirdiklerini içeren arz-ı hâli Divan-ı Hümayûn'a göndermiştir. Seyyid Ahmed'in, lonca örgütlenmesi hiyerarşisinde şeyhlik haklarına yönelik müdahaleyi merkezî hükümetten önce mahalli kamu otoritelerine bildirip bildirmediği hususu söz konusu arz-ı hâlde yer almamaktadır. Seyyid Ahmed, şeyhlikten doğan haklarını en üst merci aracılığıyla savunmak istemiş olabilir. Zira lonca şeyhleriyle merkezî kurumlar arasındaki iletişim kanalları buna imkân tanımaktadır. Seyyid Ahmed de kelek ustalarının kurumsal disipline aykırı hareketlerini şikâyet mahiyetinde merkezî hükümete taşımıştır.

29 DŞŞ, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.

30 Pakalın, *age*, s. 370.

Merkezî hükümet, loncaların hiyerarşik yapılanmasının işleyişinden doğan sorunlara loncaya ilişkin kuralların yazılı olduğu muhasebe defterlerindeki kayıtlardan hareketle çözüm üretir. Muhasebe defterinde şeyhin vergi toplama hakkının lonca kurallarının gereği olduğu ve buna bağlı olarak üyelerin mükellef oldukları vergi paylarını ödemelerinin kanûn-ı kadim olduğu yönünde geçen kayıtlar üzerine merkezî hükümet, lonca şeyhliğinin yetkilerine yapılan müdahalenin önüne geçilmesi ve kelekçi şeyhine verilmesi gereken vergilerin toplanması için gereğinin yapılmasını içeren bir ferman suretini Diyarbakır valisi ve kadısına hitaben göndermiştir³¹.

18. yüzyılın ikinci yarısında kelekçi loncası şeyhliğinin yetkilerine karşı lonca mensupları tarafından yapılan muhalefet, merkezî hükümetin yerel hükümet temsilcilerini devreye sokmasıyla bir süre durdurulmuş olsa da şeyhlik etrafında kurgulanan tekeli yapılanmanın en azından Diyarbakır özelinde piyasa koşullarına uyum gösteremediği ve bundan kaynaklı kanûn-ı kadimin sürekli çiğnenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Kelekçi loncasında kanûn-ı kadime dayanan ve örgütsel yapıyı şekillendiren hammadenin dağıtım ve bölüşümündeki şeyh tekeli, bizzat loncanın ustaları tarafından ihlal edilmeye başlanmıştır. Kelek ustaları, kelek imâli için gerekli tulumları lonca şeyhinden almaları gerekirken artık şeyhi aşarak bizzat kasaplardan tedarik etmeye başlamışlardır. Kelekçi ustalarının kasaplardan tulum tedarikinin, gizli ve münferit bir teşebbüs olmadığı aksine, yaygın ve açık bir durum hâline geldiği anlaşılmaktadır³². Burada kelek ustalarını şeyhe meydan okurcasına lonca gelenekleri dışında tutum sergilemeye sevk eden şartların neler olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumla ilgili, kayıtlar üzerinden bir cevap verme imkânı bulunmamakla beraber, kelek ustalarının 18. yüzyılın ortalarından itibaren lonca kurallarını ihlal etmelerine zemin hazırlayan birkaç gerekçe ileri sürülebilir. Şeyhin kasaplardan aldığı tulumlar, kelek ustalarının razı olmadıkları bir fiyat üzerinden dağıtılmış olabilir. Ya da lonca şeyhi aracılığıyla dağıtılan tulum âdedinin ustaların imâl edebileceği iş kapasitesinin altında olması ihtimalinden de bahsedilebilir. Zira bu durum, doğal olarak ustaların kâr marjının düşmesine yol açmaktadır. Bunun yanında kasapların, çıkarmış oldukları tulumları bir kişiye satma mecburiyetinde tutulmaları, kasaplar açısından da bir hoşnutsuzluğa yol açmış olabilir. Dolayısıyla kasaplar da kazançlarını arttırmak için tulumları kelekçi loncasına değil doğrudan ustalara satmayı tercih etmiş olabilirler. Tekele dayalı

31 *DŞS, d. 3743, h. 36, 6 Za 1177/7 Mayıs 1764, C 5, s. 27.*

32 *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

örgütsel yapının çözülmesine yönelik ileri sürülen gerekçeler ihtimal dâhilinde olsa da burada kesinlik arz eden şey; bu tekelciliğin artık lonca üyelerini rahatsız etmeye başlamış olmasıdır. Bunun yanı sıra loncanın örgütsel yapısında bulunan tekelciliğin lonca üyeleri tarafından çiğnenmesi devletin de bunu korumaya yönelik sert bir tavrının olmadığını göstermektedir³³. Devletin lonca yapılanmasında tekel uygulamasını önemsememesi, kelek ustalarının açık bir şekilde tulumları lonca şeyhini aşarak doğrudan kasap esnafından almasına güçlü bir zemin oluşturmuştur. Bu noktada, lonca şeyhi Seyyid Ahmed'in, hammaddenin dağıtım ve bölüşümünde şeyhlik yetkisine yapılan müdahaleye karşı açtığı davada devletin açıkça katkısı görülmektedir.

Seyyid Ahmed, diğer iştirakçi şeyhlerle beraber Eylül 1768'de Amid Mahkemesine giderek kelek ustalarından Seyyid Mehmed bin Ramazan, Seyyid Ahmed bin Mikail, Süleyman bin Abdullah, başka bir Süleyman bin Abdullah ve Ahmed bin Abdullah'a dava açmıştır. Dava gerekçelerinde; loncanın kadim kuralları dâhilinde lonca şeyhinin, kasap esnafından kelek imâlinde kullanılan tulumları toplayarak ustalara dağıttığını ancak söz konusu ustaların bu uygulamayı çiğneyerek bizzat kendilerinin kasaplardan tulum aldıklarını ve bunun kanûn-ı kadîme aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Lonca şeyhleri, mahkemeden ustaların bu tür teşebbüslerinin önüne geçilmesini veya meslekten men (*keff-i yed*) edilmelerini talep etmişlerdir. Kelekçi şeyhlerinin kanûn-ı kadîm referansına vurguda bulunarak açtıkları davaya mukabil kelek ustaları, mahkemeye oldukça hazırlıklı bir şekilde gelmişlerdir. Ustalar mahkemede Seyyid Ahmed'in önderliğinde kelekçi loncası şeyhlerinin öne sürdüğü kadim kurallara karşı herhangi bir savunma içine girmemişlerdir. Ustalar, kanûn-ı kadîmin baskılarına karşı şeriata dayalı bir savunma geliştirmişlerdir. Tulumların, lonca şeyhinin aşılarak, doğrudan kasaplardan alınmasının şeriata uygun olup olmadığına dair müftüden aldıkları fetvayı mahkemeye sunmuşlardır³⁴.

“Kelek san'atında mahâreti olan Zeyd intifa' zımında ol san'atı işleyip ticaret eylese ahardan Amr ve Bekir bilâ mesâğ-ı şer'i ticâretten men'e şer'en kâdir olurlar mı? “Ve li't-tâciri't-ticâre ve lâ-men” deyu kütüb-i muteberât-ı fikhiyeden Eşbâh'dan menkûl: olmazlar deyü musarrah

33 Yabancı tüccarların Osmanlı şehir ekonomisi üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamaları neticesinde devlet, esnaf örgütlerinin tekel haklarını kısıtlayıcı politikalar gütmeye başlamıştır, bk. Genç, agm., s. 303.

34 *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

buyurduğu mucibince müdeiyûn-ı merkûmunun tasaddi-i meşruhalarında mezbûrun ticâret-i mezkurdan men' veyahut hırfet-i merkûmeden keff-i yedlerine mesâğ-ı şer'i olmamakla ...”

Kelek ustalarının mahkemeye sundukları fetva, lonca şeyhliğinin yetkilerinden kaynaklanan sorunu daha da çelişkili bir hâle getirmiştir. Mahkeme, ibraz edilen fetva ışığında kelek imâlini ticari etkinlik kapsamında değerlendirmiştir. Ustaların tulumları kasaplardan almasını bu ticaretin gereği olarak saymış ve bu hususta herhangi bir kısıtlama yapılamayacağına hükmederek davayı düşürmüştür³⁵.

Tulumların lonca şeyhi tarafından dağıtım ve bölüşümünü öngören kanûn-ı kadîm kurallarına karşı 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan muhalefet, 1768 yılında şeriata dayalı hükümlerle yeni bir boyut kazanmıştır. Mahkeme kararıyla tekelci yapıya vurulan darbe, büyük olasılıkla loncanın işleyişinde ciddi bir çıkmaz yaratmıştır. Bu çıkmazdan kurtulmak için hangi adımların atıldığı bilinmemektedir. Loncalar bu tür sorunlarda kimi zaman karşılıklı anlaşma yoluna gidebilmektedirler. Bu anlamda şeyh, lonca üyeleriyle yeni bir ittifak tesis ederek gelenek üzerinden inşa edilen lonca düzenini koruma çabası içine girebilmektedir³⁶. Kelekçi şeyhlerinin kadîm uygulamalara muhalefet eden lonca üyeleriyle kadîmin muhafazasına dair bir anlaşma içine girip girmediklerine ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonunda lonca şeyhliği hissesinin devrini içeren bir kayıt³⁷, kadîm yöneticilik kurallarının hâlâ muhafaza edilmeye çalışıldığını göstermektedir.

“... msf hisse meşihâti tevcih ve kanûn-ı kadîm üzere kassab esnâfından kelekçiyân esnâfının tulum için derileri merkûman şeyhlerinin rey ve marifetleri inzimâmıyla vikâye zımında ahz olunmak kaide-i meriyetiyle yedine berat-ı şerif-i alişan..”

18. yüzyılın ortalarında kelek imâlinde kullanılan tulumların dağıtım ve bölüşümünde lonca şeyhinin tekel yetkisine yönelik yapılan muhalefet ve akabinde çıkarılan mahkeme hükmüne rağmen yüzyılın sonlarında yapılan bir hisse devri kaydında, tulumların şeyhin inisiyatifine bağlı kılınması şartının vurgulanması, kelekçi şeyhliğinin geleneksel yapısını koruma gayretlerinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Bununla beraber merkezî hükümetin, şeyh makamına ilişkin

35 *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

36 *Y1, age, s. 103.*

37 *BOA, C. BLD, 16/777, 5 Ra 1213/17 Ağustos 1798.*

hisselerin devrinde kanûn-ı kadîm esasına dayalı tulum dağıtımının şeyhler aracılığıyla yapılması yinelemelerini içeren kayıtları resmi işleyişte onaylamasına rağmen, lonca içi uygulamada şeyhlik yetkilerine yapılan müdahaleler karşısında sessiz kalması, daha önce de ifade edildiği üzere loncanın tekeli yapısal sistemsel anlamda önemsememe politikasından kaynaklanmaktadır. Bu politika, lonca şeyhliğinin zaman içinde itibarını kaybetmesine yol açmış ve bu itibar kaybı, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hızlı bir seyir izlemiştir. Bundan olsa gerek Seyyid Ahmed'den sonra şeyhlik hissesini devralan oğlu Seyyid Ömer, 1833 yılında şeyhlikten feragat ederek hisseyi kendi aile fertlerinin dışında bir kişiye devretmiştir. Seyyid Ömer'in uzun bir süredir kelekçi şeyhliğini uhdesinde bulunduran aile mirasını aile dışından birine devretmesi, şeyhliğin artık bir cazibesinin kalmadığı düşüncesinden kaynaklı da olabilir. Hisse devrinden beş yıl sonra İngilizlerle yapılan 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla loncaların tekele dayalı yapısı ilga edilmiş³⁸ ve lonca yöneticiliği serbest piyasa şartlarına teslim olmak zorunda kalmıştır.

b. Lonca Üyeleri: Kelekçiler

Loncalar, herhangi bir iş kolunda ustalaşmış çalışanlar tarafından meydana getirilen meslekî örgütlenmeler olmakla birlikte lonca oluşumunda söz sahibi ustaların üyeliği nasıl tanımladıkları, hak ve görevleriyle hangi süreçlere bağlı olarak lonca üyeliği elde ettiklerine ilişkin tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Elde edilen bilgiler, lonca örgütlenmesi yapısında üyeliğin nasıl gerçekleştiğine dair belirgin bir tanımlamaya imkân sunmamaktadır. Kelekçi loncası üyeliği, kayıtlara yansıyan bilgiler ölçüsünde ele alınacaktır.

Kayıtlara yansıdığı kadarıyla; kelekçilik mesleğini icra eden ustaların ekseriyetle seyyid unvanlı ve akraba kişiler olmaları³⁹, bunların meslek mensubiyetinin de seyyidlik ve akrabalık üzerinden belirlendiğini göstermektedir. Kayıtlara göre; kelekçilik mesleğiyle meşgul olan kişilerin seyyidlik ve akrabalık mensubiyeti, lonca

38 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, C 3, Yayın Yönetmeni Sina Akşin, İstanbul 2000, s. 222-223; Genç, agm., s. 304.

39 Kelekçi şeyhinin tulum anlaşmazlığında dava ettiği Seyyid Mehmed bin Ramazan, Seyyid Ahmed bin Mikail, Süleyman bin Abdullah, yine Süleyman bin Abdullah ve Ahmed bin Abdullah adlı kelekçi ustalarından ikisi seyyid iken diğerlerinin baba adları Abdullah olarak geçmektedir; bk. *DŞŞ*, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102; Başka bir kayıt için bk. *DAD*, d. 2, h. 531, 15 Z. 1171/21 Temmuz 1758, C 2, s. 332; *DŞŞ*, d. 3712, h. 112, 9 N 1135/13 Haziran 1723, C 2, s. 232.

örgütlenmelerinin kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Kanûn-ı kadîme dayalı lonca örgütlenmesinde şeyh konumundaki kişilerin, hammadde dağıtım ve bölüşümünde tek yetki sahibi olması, üyeliğin şeyh bağlantılı ilişkiler üzerinden şekillenmesine imkân tanımaktadır. Lonca şeyhliğinin uzun bir dönem boyunca seyyid unvanlı kişilerin tasarrufunda olması⁴⁰ ve tulum dağıtımının tekele dayalı yöneticilik yapısı, kelekçiliğin seyyidlik ve akrabalık üzerinden tesis edilen bir mesleğe dönüşmesini doğrudan etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Zanaata dayalı yani belli bir eğitim ve deneyim gerektiren mesleklere mensubiyet, ustaların eğittiği çıraklar yoluyla şekillenmekte ve bu çıraklar da ekseriyetle ustaların çocukları veya yakın akrabalarından oluşmaktadır⁴¹.

Osmanlı toplumunda zanaat, aile içinde babadan oğula aktarılmaktadır. Şehirlerde esnaf kökeninden gelen kişilerin, ailenin nesiller boyunca icra ettiği meslek ile anılmaları⁴² mesleğin aile içinde devredildiğini göstermektedir. Bu anlamda hırfet-i kelekçiyân tanımlaması, kelekçiliği zanaat kategorisine dâhil etmekte ve söz konusu zanaatı icra eden ustalar da doğal olarak kendi deneyim ve birikimlerini ailenin diğer fertlerine aktarmış olmaktadır. Kelekçi şeyhliğinin tekelci yapısı ve zanaatı icra eden ustaların bilgi ve deneyimlerini kendi aile fertlerine aktarmaları gibi etkenler, kelekçiliğe ilişkin kayıtlara yansıyan verilerin seyyid ve akraba bağlantılı durumuna açıklık kazandırmaktadır.

Kelekçi loncası üyelerinin seyyidlik ve akrabalık menşeli homojen yapısı, loncaların tekelci yapılarının ilgasıyla bozulmuş ve yerini mesleki köken ile seyyidlik ve akrabalık dışı bağlantılara sahip kelekçilere bırakmıştır. Şeyhliğin kadim kurallara dayalı tekelliklik üzerinden işleyen yetkilerinin ortadan kalkmasıyla birlikte kelekçiliğin ustalar üzerinden aktarılan eğitim ve beceri sistemi altüst olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kelekçilik mesleğinde başlayan yozlaşma neticesinde, yüzyılın sonlarına doğru artık kelekçilik, vasıfsız kişilerin bir uğraşı hâline gelmeye başlamıştır. Meslekteki kalite kaybı, can ve mal kayıplarının

40 Şeyhlik makamının iştirakçileri olarak geçen Seyyid Mustafa bin Eyüb, Seyyid bin Resul, Süleyman bin Veli, Seyyid Mehmed bin el Hac İbrahim ve Seyyid Bekir bin Çerkes gibi seyyid unvanlı isimler, kelekçi loncasının seyyid ağırlıklı yöneticiliğini göstermektedir, bk. *DŞS, d. 3712*, h, 245, 2 Za 1159/16 Kasım 1746, C 2, s. 328.

41 Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13/2, (April 1970), s. 155-156.

42 Diyarbakırlı ailelerden meşgul oldukları meslekle anılanlar için bk. İbrahim Özcoşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53, Bahar 2014, s. 131.

yaşanmasına yol açmıştır. Diyarbekir Vilâyet Meclisi'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen mazbata mesleğin yozlaşmış hâlini gözler önüne sermektedir⁴³.

“... ekseriyâ bu işle iştigâlde mümârese ve i'tilâf hâsıl etmeyen amele gürûhunu istihdam eyledikleri için esnây-ı sevkîyâtta gerek tulumların çürüklüğünden ve gerek işçilerin ehil ve erbâb olmamasından dolayı ara sıra tehlike ve muhatara zuhûra gelerek üzerlerine tahmil olunan hamulelerce ve eşhâşça zayı'at ve telefât vuku'u eksik olmamaktadır. Sûret-i imâlat ve tertibâtının bi-hasebı'l-imbkân taht-ı intizama alınması...”

Vilâyet Meclisi tarafından hazırlanan mazbatada kelekçilik mesleğini icra edenler, mesleğe ilişkin herhangi bir ihtisas sahibi olmayanlar anlamında *mümârese ve i'tilâf* kavramlarıyla nitelenmiştir. Mesleğin gerektirdiği bilgi ve deneyime sahip olmayan vasıfsız ameleler, kelekçilik mesleğini icra eder olmuşlardır. Bundan ötürü Vilâyet Meclisi bunları güruh olarak tanımlamaktadır. Güruh kavramı bir grup veya topluluğa işaret etmekle beraber işaret edilen grup, sistem açısından olumsuz, resmi anlamda tanımlanmamış, sistem dışı bir yapıya vurguda bulunmaktadır. Hükümetin arzu ve öngörülerini dışında hareket eden kesimler için güruh kavramı kullanılarak söz konusu kesimlerin illegal yapısının vurgulanması amaçlanmıştır⁴⁴. Kelekçilik mesleğini icra edenlerin amele güruhu olarak tanımlanması, söz konusu kişilere yönelik olumsuz bir yaklaşıma işaret ettiği gibi bu kişilerin sistem içinde tanımlanmamış veya tanımlanabilecek herhangi bir niteliğe sahip olmadıkları anlamına gelmektedir. Mesleki deneyim ve beceri olmadan herhangi bir mesleğe intisabın önünde daha önce olduğu üzere artık engelleyici denetim ve kontrol mekanizması bulunmamaktadır. Tekelci yapının ilgasından sonra meslek hakkında bilgi birikimi olmayan herkes istediği mesleği icra edebilmektedir. Bu da doğal olarak beraberinde mesleki bir yozlaşma meydana getirmektedir. Bu nedenle devlet, mesleki alanda meydana gelen yozlaşmayı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern okullar aracılığıyla gidermeye çalışmıştır. 1869 yılında mesleki uzmanlık, modern bazı okullarda verilen eğitimlerle sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede de Diyarbakır'da 1869 yılında Hasan Paşa Hamı'nda bir ıslahhane açılmış ve kimsesiz durumda bulunan 60 çocuk bu ıslahhaneye alınarak

43 *BOA, ŞD*, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

44 Güruh kavramı topluluk anlamına gelmekle beraber karşılaşılan bazı belgelerde yasadışı faaliyetlerde bulunan gruplarla (eşkiya, mütegalibe vs) savunmasız ve alt düzeyde (derviş, düşkün, işçi) toplumsal kesimleri nitelemek anlamında kullanılmıştır; bk. *BOA, Sadaret Defterleri (A.)d.*, 990, s. 173, 13 L 1317/14 Şubat 1900; *BOA, BEO*, 3227/241972, 27 N 1323/27 Ekim 1905; *BOA, İ EE*, 7/12. Tarih: 24 L 1297/29 Eylül 1880; *BOA, İ EE*, 9/34, 9 N 1309/7 Nisan 1892.

bunlara kunduracılık ve terzilik gibi mesleki eğitimler verilmeye başlanmıştır⁴⁵. İslahhanenin Diyarbakır'da faaliyete girmesi, 1869 yılında tekele dayalı mesleki uygulamaların işlevini tamamen yitirmiş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Kelekciler loncasında seyyid ve şeyh unvanlı yöneticiler ile ustaların ağırlıkta olduğu bir meslek örgütlenmesi karşımıza çıkmakla birlikte lonca üyeleri tamamen Müslümanlardan oluşmamaktadır. Lonca üyeliği gayrimüslimlere de açık bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin lonca içindeki oranı hakkında kayıtların eksikliği dolayısıyla net bir şey söylemek güçtür. Ancak az da olsa birkaç gayrimüslim üyenin bulunduğunu ve bu anlamda loncanın dini açıdan heterojen ve çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim; bunlardan biri Fatih Mehmet Paşa Mahallesi sakinlerinden olan Keleççi Tohman'dır⁴⁶. Diğeri de Hacı Maksud Mahallesi'nde *keleççi mülkü* şeklinde kayda geçen⁴⁷ bir zattır. Bu kayıt büyük bir olasılıkla gayrimüslim bir keleççiye işaret etmektedir. Çünkü Hacı Maksud Mahallesi tamamıyla gayrimüslimlerin meskûn olduğu bir mahalledir⁴⁸. Bu veriler, az sayıda olmakla beraber Osmanlı Dönemi boyunca keleççi loncasında gayrimüslim keleççi üyelerin de bulunduğunu göstermektedir. Bu üyelerin, loncanın üyelik imtiyazını kendi çocukları veya kendi toplumsal sınıflarından birine devredebilme imkânlarına sahip olmaları⁴⁹, gayrimüslimlerin lonca içinde varlıklarını sürdürebilir kılmaktadır. Çoğunluğunu Müslüman üyelerin oluşturduğu loncada gayrimüslim üyelerle ilişkilerin yapısı hakkında kayıtlar herhangi bir veri vermemektedir. Müslüman üyelerle lonca içerisindeki az bir kesimi oluşturan gayrimüslim üyeler arasında herhangi bir sorunun kayıtlara yansımaması, söz konusu iki dinsel grup arasında ciddi sorunların ortaya çıkmadığına işaret etmektedir. Loncanın farklı dinlere mensup üyeleri arasında çıkan sorunlar, gayrimüslim üyelerin çoğunlukta olmasına rağmen yönetiminin Müslüman birinin uhdesinde olmasından kaynaklanmaktadır⁵⁰. Diyarbakır'da kuyumcular loncası bu anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kuyumcu şeyhi Hayrullah bin İbrahim, gayrimüslim zerger taifesinden 6 kişi aleyhinde Kasım

45 *Diyarbakır (Vilayet) Gazetesi*, No: 1, 25 R 1286/4 Ağustos 1869, s. 3.

46 *DŞS, d. 3698, h. 80, 20 Ra 1217/21 Temmuz 1802, C 7, s. 553.*

47 *DŞS, d. 3709, h. 39, 28 B 1145/14 Ocak 1733, C 2, s. 34.*

48 İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, İstanbul 2019, s. 49.

49 Baer, agm., s. 156.

50 Buna ilişkin sorunlar için bk. Yi, *age.*, s. 81.

1746'da açtığı davada söz konusu kişilerin eski vali Abdullah Paşa'ya kendisini şikâyet ederek lonca şeyhliğini bir başkasına vermek için vali üzerinden kendisine 514 kuruş ceza verdirdiğini iddia etmiştir⁵¹. Kayıtlara yansıyan bu örnekte kuyumcular loncasında gayrimüslim üyelerle yöneticiliği yürüten Müslüman şeyh arasında bir sorun olduğu ve bu sorundan kaynaklı olarak gayrimüslimlerin şeyhi değiştirmeye teşebbüs ettikleri anlaşılmaktadır.

Resim 3: Dicle Nehri'ne açılan kelekçileri gösteren bir fotoğraf

(<https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>)

Lonca yapılanmasında, üye statüsünde bulunan Kelekçilerin nasıl bir hiyerarşiye tabi tutulduklarına dair veriler bulunmamaktadır. Dicle sahilinde kelek imâlinde bulunan ustaların lonca şeyhinin yetkilerine aykırı hareket etmeleri ve kimi zaman vergi vermekten kaçınarak muhalif tavırlarla görünür olmaları, şeyhlerden sonra ustaların loncanın en prestijli mensupları olduğuna vurguda bulunmaktadır. Lonca örgütlenmesinde, mesleki iş ve sorunların müzakeresinde bulunan yönetim odasına lonca şeyhiyle beraber sadece ustalar girebilmektedir. Ustalar ve lonca şeyhi ayda iki defa cuma günleri yönetim odasında bir araya gelip mesleki konuları görüşerek karara bağlamaktadırlar⁵². Lonca yapılanmasında

51 DŞS, d. 3712, h. 250, 14 Za 1159/28 Kasım 1746, C 2, s. 331.

52 Pakahn, *age.*, s. 370.

kelek imâlini yapan ustaların kaç kişi oldukları ve usta sayısının asgari ve azami sınırlarına ilişkin olarak sessizliğe bürünen kayıtlar, tâife-i kelekçiyân nitelemesiyle loncannın farklı kollarına mensup üyelere yönelik bazı veriler ihtiva edebilmektedir. Tâife-i kelekçiyân olarak nitelenen bazı kelekçiler, Diyarbakır şehir merkezinin kömür ve odun ihtiyacına binaen Eğil dağlarından odun ve kömür nakliyatı yapmaktadır. Bunlara hattâb kelekçileri adı verilmektedir⁵³. Hattâb kelekçileri, Eğil dağlarından toplanan odunları Diyarbakır'ın Yenikapı altında bulunan ve fetihten beri Eğil Beylerine verilen kelekhaneye nakletmektedirler. Kelekhanede toplanan odunlar, Diyarbakır halkı ile fırıncı esnafına satılmaktadır⁵⁴. Hattâb kelekçileri, Eğil hükümet idaresinin halkı⁵⁵ olmalarına rağmen Diyarbakır merkezli kelekçi loncasının üyesi ve hiyerarşik anlamda şeyhine karşı sorumludurlar. Mükellef oldukları vergi, lonca şeyhi tarafından toplandıktan sonra bir kısmı Eğil Beyi'ne verilmektedir⁵⁶. Hattâb kelekçilerinin yanında odun kömürü taşıyan kelekçiler de rastlanmaktadır. Bu kelekçiler, Diyarbakır ve Musul halkının ihtiyacı olan odun kömürünü nakletmektedirler⁵⁷. Bunların yanında Diyarbakır iskelesinden Musul'a yolcu ve yük taşıyan kelekleri sevk eden ve tarrah⁵⁸ olarak adlandırılan⁵⁹

53 *DŞS*, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 359.

54 *BOA*, *Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud (AE. SMHD. I)*, 202/15996, Lef. 3, 10 N 1156/28 Ekim 1743.

55 Diyarbakır bölgesinde Osmanlı hâkimiyetinin tesisiyle birlikte Eğil, hükümet idari statüsünde Diyarbakır eyaletine bağlı olarak teşkilatlandırılmıştır. Hükümet statüsüne sahip idari birimler, merkezî sistemin uygulamalarının dışında adem-i merkeziyetçi bir yapı çerçevesinde idare edilmektedirler. Eğil'in hükümet statüsü, merkeziyetçi idari politikaların Diyarbakır bölgesinde yürürlüğe konulmasına kadar devam etmiştir. Eğil'in Diyarbakır Eyalet teşkilatlanması içindeki yeri için bk. Nejat Göyünc, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 23, (1969), s. 23-34; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 123-142.

56 *DŞS*, d. 3743, h. 37, 4 Za 1199/8 Eylül 1785, C 5, s. 28.

57 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1944, C 1, s. 319; Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, İstanbul 2004, s. 112.

58 Kelime, taraḥa (ط ر ح) kökünden bir şeyi fırlatmak, uzaklaştırmak, taraḥ (طَرَح) şeklinde ise uzaklık veya uzak mekân anlamındadır. Tarrāḥa (طَرَّح) şeklinde bir şeyi uzatmak manasına gelir, bk. İbn Manzûr Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Lisânu'l-'Arab. Nşr. Yâsir Süleyman-Mecdi Fethi, Kahire 2009, VIII, s. 156. Arapça sözlüklerde tarrah (طَرَّاح) şeklinde kullanımı olmamakla birlikte, abartı veyahut meslek anlamı ifade eden fâil (فَعَال) vezninde kullanılması durumunda yukarıda yer alan anlamlar ışığında kelimenin isim olarak "uzak mekânlara sefere çıkan kimse" anlamında kullanılmış olması muhtemeldir. Farsça sözlüklerde ise tarrah kelimesi "bir şeyi organize eden, tasarlayan, çizen" şeklinde açıklanır, bk. Cemşid Danışyar, *Ferhengname-i Parisi Arya*, Tahran 1386, s. 330.

59 *DŞS*, d. 3712, h. 231, 22 N 1159/8 Ekim 1746, C 2, s. 319.

kelekçilerden de bahsedilir. Bu kelekçiler nehir yolunun rehberi olup bu anlamda uzman kişilerdir. Evliya Çelebi, Dicle Nehri'nde kelek süren kelekçileri *zira anlar mellahân-ı Şatt u Furat'tır. Bu nehrey-ni azimeynin kuşe be kuşe umkunu resâyini ve kurb u bu'dunu cümle karât be-karât bilirler.* ifadeleriyle tanımlamaktadır⁶⁰. Bu kelekçiler, nehir yolunun en tehlikeli kısımlarında kelekleri ustaca ve hiçbir zayıata meydan vermeden geçirmeleriyle kayıtlara yansımışlardır. Bazıları da kelekle taşıdıkları yolculara nehir yolunun coğrafyası ve kimi konular hakkında hikâyeler anlatan kişiler olarak kayıtlara konu olmuşlardır⁶¹. Bu kayıtlardan hareketle, mübalağaya kaçmadan bu kelekçilerin iyi birer anlatı ustası olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 4: Dicle üzerinde hattâb (oduncu) kelekçileri gösteren bir fotoğraf
(İBB Atatürk Kütüphanesi, Krt. 017790.)

2. Kelekçiler ve İlişki Ağları

Kelekçiler, mesleki örgütlenme gereği devletle sıkı bir ilişki ağı içerisindeyler. Bu ilişkiler, devletin ekonomik ve siyasal amaçlarıyla loncanın bu amaçların gerçekleşmesine ne derece hizmet ettiğiyle şekillenmiştir. Yine kelek yapımında

60 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, Yayına Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, C 2, Ankara 2013, s. 344b.

61 Örneğin Kelekçi Mehmed'in anlatıları için bk. Ali Bey, *Dicle'de Kelekle Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 İlä 1304*, İstanbul 2003, s. 51, 52, 55.

kullanılan materyalin farklı mesleklerin üretim süreçlerinden geçmeleri nedeniyle keleğçi loncasının diğer meslek kuruluşlarıyla bir ilişki ağı kurmaları gerekmektedir. Bu bölümde mesleki anlamda keleğçi loncasının devlet ve diğer lonca örgütleriyle ilişkileri izah edilecektir.

a. Devlet-Keleğçi Loncası İlişkileri

Diyarbakır, eyalet merkezi olarak idari ve askeri kadroların ikametgâhi olmasının yanında İran'ın sürekli tehdit alanının içerisinde bulunan Irak gibi sınır coğrafyasının savunulmasında başta işe olmak üzere her türlü askeri sevkiyatın yapıldığı bir merkezdir. Merkezî hükümet tarafından Diyarbakır'a yüklenen bu idari ve askeri işlevlerin yerine getirilmesinde keleğçi loncası hayati bir önem arz etmektedir. Şehirde ikamet eden idari ve askeri kadroların yanı sıra halkın, hem kış aylarında yakmak hem de fırınlarda kullanmak için ihtiyaç duyduğu odunlar keleğçiler yoluyla nakledilmektedir. Keleğçiliğin şehir ve bölge dinamiklerinde oynadığı bu işlevler nedeniyle devlet, keleğçi loncası üzerinde sürekliliğe dayanan bir denetim ve kontrol mekanizması geliştirmiştir. Devlet bu mekanizmanın işlerliğini loncanın üretim ve işleyişini bir mekânda yoğunlaştırma ile sağlamaktadır. Keleğçiler, kadim kuralların etkin olduğu dönemde şehrin dışarıyla en son temas kurulan noktası olan Dicle Nehri yönünde Yenikapı olarak adlandırılan kapının altında bulunan sahil kısmı mevkiinde üretim ve işleyişlerini yoğunlaştırmışlardır. Büyük olasılıkla bu mevki, loncanın kendi menfaatlerinden öte devletin ihtiyaçları kapsamında seçilmiştir. Bu mevki, Irak cephesine yapılacak sevkiyatlarda sur burçlarında toplanmış zahirenin keleğçilere yüklenmesinde en kısa noktayı teşkil etmektedir. Çünkü silolarda depolanan zahire, Dicle kıyısında bulunan keleğçilere hamallar tarafından yüklenilmekte ve buna ilişkin ayrı bir ödeme kalemi tahsis edilmektedir⁶². Zahirenin alındığı depolarla keleğçinin bağlı olduğu iskele arasındaki mesafenin uzunluğu ek bir maliyet getirdiği gibi sevkiyatın istenilen zamanda yapılmasına da mani olmaktadır. Bu nedenle, miri ambarı olarak adlandırılan Sur kuleleriyle Dicle Nehri arasında en kısa mesafeyi oluşturan noktada bulunan surda yeni bir kapı açılması ihtiyacının hasıl olması ihtimal dâhilindedir⁶³. Keleğ ustaları, Yenikapı'nın altında bulunan mevkide keleğ imâlinde bulunmakta ve imâl edilen keleğlerin kalite ve hizmet standartları burada denetlenmektedir. Üretim

62 Ekim 1746 tarihinde hamallar, miri ambarından iskeleye 1 İstanbul kilesini (25kg) 3 akçeye taşımışlardır; bk. *DŞŞ, d. 3709, h. 232, 11 L 1159/27 Ekim 1746, C 2, s. 320.*

63 1815'te Diyarbakır'a gelen Buckingham, şehir kapılarını sayarak hangi kapının nereye açıldığını belirttiği notlarında Yenikapı'nın nehre açıldığını kaydetmiştir; bk. *Korkusuz, age., s. 95.*

ve hizmetten kaynaklı mükellef olunan ve yıllık olarak bahar aylarında alınan vergi⁶⁴ Yenikapı altında bulunan iskelelerde yapılan yoğunlaşma sayesinde kolayca toplanabilmektedir.

Devletin kelek loncasıyla kurduğu ilişki, kelek üretimi ve hizmetini bir mekânda yoğunlaştırmanın yanı sıra loncanın daha iyi hizmet verebilmesini sağlamaya yöneliktir. Bu ilişkinin, kelek trafiğinin rahat ve güvenli gerçekleşmesini sağlamak ile kelekçilerin emeklerine yapılan müdahalelere karşı koruyucu olmak gibi farklı boyutları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi nehir yatağında özellikle su debisinin azaldığı aylarda oluşan kum tepelerinin temizlenmesidir. Kum tepeleri, nehir yolunda keleklerin geçişlerine en büyük engeli teşkil etmektedir. Seyir hâlindeki kelek, kum tepelerinin bulunduğu mevkiye geldiğinde durmak zorunda kalır. Bu durumdaki kelek, iki yöntem ile kum tepelerinden geçirilmektedir. Birincisi durdurulan keleğin üzerindeki yük, keleğe refakat eden hamallar aracılığıyla indirildikten sonra kelekçiler tarafından kelek çözülür ve su debisinin keleği taşıyabileceği *kavuşan* adı verilen mahalde yeniden kurulur. Kelek yeniden kurulduktan sonra hamallar, nehir kıyısında kalan yükleri taşıyarak tekrar keleğe yüklerler ve kelek bu şekilde yoluna devam eder⁶⁵. İkincisi ise keleğe refakat eden hamalların, kelek tulumlarının kum tepesine çarpmasına meydan vermeyecek derinlikte kumu kazdıktan sonra keleği itinayla geçirmeleridir. Keleğin kum tepelerinden geçirilmesinde uygulanan her iki yöntem, keleğe refakat eden hamallar tarafından icra edilir⁶⁶. Bu hizmeti veren hamallara *defecilik* adı altında bir ücret verilir⁶⁷. Devletin, geçici kazılarla önüne geçilemeyecek düzeyde bulunan kum tepelerinin ortadan kaldırılmasına yönelik büyük çapta yatırımda bulunup bulunmadığına dair kayıtlara yansıyan herhangi bir veriye ulaşılmamıştır. Ancak yerel hükümetlerin kelek trafiğinin rahat sağlanması yolunda bazı taleplerinin olduğu görülmektedir. Örneğin Musul Meclisi tarafından merkezî hükümete gönderilen bir mazbata suretinde Dicle Nehri'nin Musul ile Bağdat arasında bulunan kısmında yer alan bir seddin keleklerin çözülüp yüklerin indirilmesi sırasında can ve mal kaybına sebebiyet verdiği gerekçesiyle yıkılması için 15.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir⁶⁸.

64 Diyarbakır mütesellimi Süruri Efendi'nin tuttuğu yıllık varidat kayıtlarında, verginin bahar ayında toplandığı ifade etmektedir, bk. *DŞŞ, d. 3750, h. 83, 30 B 1218/15 Kasım 1803, C 8, s. 98.*

65 *DŞŞ, d. 3712, h. 173, 2 Z 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 273.*

66 *DŞŞ, d. 3712, h. 213, 6 B 1159/25 Temmuz 1746, C 2, s. 307.*

67 *DŞŞ, d. 3712, h. 173, 2 Z 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 273.*

68 *BOA, Meclis-i Valâ (MVL), 752/44, 21 Ca 1275/27 Aralık 1858.*

Musul Meclisi'nin gönderdiği mazbataya istinaden merkezî hükümet tarafından Bağdat valisine hitaben yazılan cevapta söz konusu seddin daha önce bir ihtiyaca binaen yapılmış olma ihtimaline dikkat çekilerek seddin keşfi için mühendislik işlerine vakıf bir memurun gönderilmesi ve keşfe ilişkin inceleme sonuçlarının bildirilmesi istenmiştir⁶⁹. Bu tür taleplere karşılık kelek trafiğinin rahatlatılması amacıyla merkezî hükümet tarafından somut adımların atılıp atılmadığına ilişkin teşebbüsler takip edilememiştir. Bununla beraber Dicle nehir yatağının Diyarbakır ve Musul arası kısmında devlet sevkiyatlarında devreye konulan defecilik hizmetinin kelek trafiğinin akışında önemli bir rahatlık sağladığını söylemek mümkündür.

Devletin kelekçi loncasıyla kurduğu ilişkilerin diğer boyutu da keleklerin nehir yolunda herhangi bir saldırı ve yağmaya maruz kalmadan güvenli geçişlerinin sağlanmasıdır. Dicle nehir yolunun devletin her türlü nakliyatının güzergâhını teşkil etmesi, yol güvenliğinin sağlanmasını sadece kelekçiler için değil aynı zamanda devletin idari ve askeri menfaatleri açısından da gerekli kılmaktadır⁷⁰. 17. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar olan nehir yolunun saldırıya açık en kritik noktaları, Diyarbakır-Musul arasındaki Mardin-Midyat, Beşiri kazası ve Cizre'ye doğru uzanan derin vadilerdir. Bu alanın güvenliğini sağlamak için Hasankeyf Kalesi'nde tımar ve yeniçeri askerlerinden olmak üzere toplamda 127 muhafız görevlendirilmiştir. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren muhafızlar, kendilerine tahsis edilen gelirlerin akışlarında meydana gelen aksamalardan dolayı görev yerlerini terk ederek Mardin ve Diyarbakır'a yerleşmişlerdir. Muhafızların görev yerlerini terk etmelerinden doğan güvenlik açığı, nehir yolunu kullanan keleklerin eşkiya saldırısı ve yağmalarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bölgede meydana gelen saldırıların önüne geçmek amacıyla söz konusu muhafızların tekrardan görev yerlerine dönmeleri için merkezî hükümet tarafından Diyarbekir eyalet valisine emr-i şerif gönderilmiştir⁷¹. 19. yüzyılın ortalarından itibaren aynı mevkide meydana gelen saldırı ve yağmalara karşı merkezî hükümetin Beşiri kazası ile Mardin mutasarrıflığından önlem alınması konusunda isteklerini içeren yazışmalar kayıtlara yansımıştır⁷².

69 BOA, *Sadaret Deavi Evrakı (A. MKT. DV)*, 136/2, 06 B 1275/9 Şubat 1959.

70 Merkezî hükümet Musul ve Bağdat gibi kalelere gönderdiği barut, tüfek ve top vs. askeri malzemelerin *emin ve salim* bir şekilde Bağdat'a ulaşmasına yönelik güzergâh üzerinde bulunan birimlerin idarecilerine gönderdiği emirlerde gerekli hassasiyetin gösterilmesi istemiş, bu konuda meydana gelebilecek ihmallere karşı tehditler içeren sert bir dil kullanmıştır, bk. *DŞS, d. 3698*, h. 42, 16 M 1217/19 Mayıs 1802, C 7, s. 506-507.

71 *DAD, d. 3*, h. 48, 1 L 177/3 Nisan 1764, C 3, s. 34.

72 BOA, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kâlemi (DH. ŞFR)*, 224/63, 11 M 1316/1 Haziran 1898; BOA, *DH ŞFR*,

Devlet ile kelekçi loncasının ilişki ağlarının şekillenmesinde etkili olan bir başka husus da loncanın hizmet koşullarının sürdürülmesine engel teşkil eden müdahalelere karşı merkezî hükümetin koruyucu bir işlev yüklenmesidir. Merkezî hükümetin koruyucu işlevleri, mahalli düzeyde loncanın iş potansiyelini düşürecek ve emeklerini sömürecek resmi ve gayri resmi güç sahiplerine karşı şikâyet mekanizmasıyla devreye girmektedir. Lonca temsilcileri ile üyelerine karşı zuhur eden her türlü müdahale ve haksızlıkta şikâyet mekanizması sorunsuz bir şekilde işlemektedir. Bu mekanizmanın işleyişinden, merkezî devletin esnaf kesimiyle ilişkilerinde bir tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Merkezî devlet ile esnaf ilişkileri, yaşanan deneyimlere bağlı olarak şekillenen ilkeler üzerinden yürütülmektedir. Bu ilkeler, devlet ile kelekçi loncası arasındaki ilişkilerde karşımıza çıkmaktadır. Merkezî hükümetin Diyarbakır iskelesinden kelekler vasıtasıyla Bağdat'a gönderilen zahire sevkiyatlarına ilişkin mahalli hükümet yöneticilerine gönderdiği emirlerde, kelekçi loncasıyla nasıl bir ilişki düzleminde çalışılacağı açıkça ifade edilmiştir. Devlet, yapılacak bir sevkiyatta karşılıklı anlaşmayı öngörmektedir ki; piyasa araştırması yaptıktan sonra belirlediği fiyat üzerinden kelekçilerle pazarlığa oturmaktadır. Belirlenen fiyatın kelekçiler tarafından düşük bulunması hâlinde merkezî hükümet, Diyarbakır valisinin görüşüne başvurarak söz konusu fiyatı revize etmekten kaçınmamaktadır. Bu durumda merkezî hükümetin vermeyi taahhüt ettiği ödenek, kelekçilerin meblağın kelek ücretlerine yetmediği yönünde bir bahane ileri sürmeme şartına bağlıdır. Dolayısıyla devlet, makul ölçüde ve kelekçileri mağdur etmeyecek derecede bir anlaşmayla kelekçilerle bir ilişki kurmaktadır. Ancak kelekçilerin piyasa fiyatlarının çok üstünde bir ücret talep etmelerine imkân tanımaz. Böyle durumlarda valinin kolluk kuvvetleriyle gerekli müdahalelerde bulunmasını öngörür⁷³. Bu durum, devletin esnaf ile ilişkilerinde buyurgan bir tavrı benimsediği anlamına gelmez. Devlet, iyi niyetli bu teşebbüsüyle anlaşma koşullarını çıkmaza sokmaya ve bundan da büyük bir rant elde etmeye çalışan girişimlerin önüne geçme amacındadır.

Esnaf temsilcileriyle yerel hükümet temsilcilerinin bir araya gelerek yaptıkları anlaşma, devlet hizmetlerinin ifası için pazarlıkta uzlaşılan fiyatı ve işin nasıl icra edileceği kararlarını ihtiva etmektedir. Her iki tarafın üzerinde mutabık kaldığı kararlar, mahalli düzeyde adaletin temsilcisi olan kadı veya naibi tarafından sicillere işlenmektedir. Esnaf, hizmeti verdikten sonra, anlaşılan meblağ hükümet

429/23, 24 B 1333/7 Haziran 1915; BOA, *Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH. TMIK. M)*, 187/18, 27 N 1322/5 Aralık 1904.

73 DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.

temsilcisi tarafından herhangi bir gecikmeye uğramadan *lazım gelen ücretleri ber-vech-i nakdîn* olarak ödenmektedir. Merkezî hükümet keleğçi esnafının devlete sunduğu hizmetlere mukabil yerel temsilcilerine “*keleğ sefayini ücretlerinden bir ferdîn bir akçe ve bir habbe hakkını ketm u katm eylemekten ve bahanelerle fukarâ-yı raiyyete hilâf-ı şer’ ve fermân mîkdâr-ı zerre cevri ü ta’addiden mücânebet*” gibi baskı ve zorlamaya sebep verecek her türlü yaklaşımdan kaçınmalarını ısrarlı bir şekilde vurgulamaktadır⁷⁴. Meblağın ödendiğine ilişkin olarak da hizmeti sunan esnaf temsilcileri ile hükümet temsilcileri kadı huzurunda bir araya gelirler. Kadı huzurundaki bu karşılaşmada Esnaf temsilcileri, yaptıkları hizmetin karşılığını aldıkları ve hükümet temsilcilerinden herhangi bir alacaklarının kalmadığı beyanında bulunmakta ve söz konusu beyanları da sicillere işlenmektedir. Merkezî hükümetin Diyarbakır üzerinden keleğçiler aracılığıyla Musul ve Bağdat’a yaptığı bütün sevkiyatlar bu yöntem çerçevesinde gerçekleşmiştir. Örneğin Ağustos 1746 tarihinde Bağdat’a yapılan zahire sevkiyatında Keleğçilerin, voyvodada bulunan alacaklarını eksiksiz bir şekilde aldıklarına dair “*voyvoda ağa yedinde ve zimmetinde bir akçe ve habbe alacağım baki kalmadığını*” şeklindeki beyanları sicile işlenmiştir⁷⁵. Benzer bir sicil hükmünde “*Esnâf-ı keleğçiyânın matlubu meblağ-ı mezkûrdan mâ’ada vali-i müşarîniylehîn nezd-i devletlerinde bir nesnemiz kalmadı deyu*” beyanıyla kayda geçirilmiştir⁷⁶. Keleğçi loncası ve devlet arasında cereyan eden bu ilişki biçiminde keleğçi temsilcilerinin muhatapları olan devlet temsilcileriyle girdikleri pazarlıklarda bazen merkezî hükümeti rahatsız edecek ölçüde yüksek bir fiyat sundukları da kayıtlara yansımıştır⁷⁷.

Keleğçi esnafının devlete sunduğu hizmetler karşılığında yerel hükümet temsilcilerinden birinin ödemeyi yapmaması hâlinde, devletin temsilcileri aracılığıyla durum merkezî hükümete bildirilmekte ve merkezî hükümet konuya müdahil olarak keleğçi alacaklarının eksiksiz bir şekilde ödenmesi yolunda Diyarbakır valisi ile kadısına hükm-i hümayun göndermektedir. Voyvoda, mütesellim, ayan ve eşrafın esnaf alacaklarını ödememesi ve bu noktada meydana gelen mağduriyetler, bazen kadı aracılığıyla karşılıklı yemin ve anlaşmalar yoluyla mahalli düzeyde giderilebilmektedir⁷⁸. Ancak mahalli düzeyde esnaf alacaklarına

74 DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.

75 DŞS, d. 3712, h. 229, 11 Ş 1159/29 Ağustos 1746, C 2, s. 317.

76 DŞS, d. 3798, h. 95, 7 Za 1216/11 Mart 1802, C 7, s. 425.

77 DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.

78 DŞS, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 358-359.

ilişkin meydana gelen mağduriyetler giderilmediği durumlarda esnaf temsilcileri merkezî hükümete durumu şikâyet ederek verilmesinden imtina edilen alacaklarını tahsil etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin kelekçi esnafından Seyyid Ahmed ve Seyyid Abdülbaki'nin, Eğil Beyi İbrahim Bey zimmetinde *ber-muceb-i temessük* senet karşılığında bulunan alacaklarını defalarca talep etmelerine rağmen ödenmediği yolundaki şikâyetleri, merkezî hükümet tarafından değerlendirilmiş ve Diyarbekir valisi, kadısı ve Eğil Beyi'ne hitaben hükm-i hümayun gönderilerek konunun çözülmesi istenmiştir⁷⁹.

b. Kelekçi Loncasının Diğer Esnaf Loncalarıyla İlişkileri

Osmanlı lonca yapılanmasında şehrin ekonomik hayatının sağlıklı bir şekilde işlemesi ve meydana gelen kimi sorunların ortak akıl ve inisiyatif çerçevesinde çözüme kavuşturulması amacıyla esnaf şeyhleriyle merkezî hükümetin mülki temsilcileri gerektiğinde kadının başkanlığında kurulan mecliste bir araya gelmektedirler. Kelekçi loncası temsilcilerinin de hazır olduğu bu mecliste; esnafın, halk ve diğer bir esnaf loncası için sunduğu hizmet ve malın kalite standartlarına yönelik ihmaller ile birbirlerine yakın alanlarda üretimde bulunan loncaların hizmet alanlarının sınırlarına yapılan ihlaller de gündeme getirilmektedir. Bu meclis, loncaların devlet temsilcileriyle anlaşmazlığa düştükleri bazı konuları çözüme kavuşturan bir merci olmakla birlikte gerek üretimde ve gerekse de hizmet konularında loncalar arası ilişkilere olumsuz etkide bulunan konular da tartışılmakta ve geleneğe dayalı kimi referanslarla anlaşmazlığa sebep olan hususun ilk uygulamasının esas alınması üzerine yeminler edilmektedir⁸⁰.

Kelek imâlinde kullanılan materyal ile ilişkili olan esnafın yanında kelekçi yapılan nakliyat ve ulaşım sırasında ihtiyaç duyulan zanaat ve hizmet kolları dikkate alındığında kelekçi esnafının şeyhlik ve üyelik bağlamında ilişki ve etkileşim içinde bulunduğu zümreler açık bir şekilde belirlemektedir. Keleğin yapımında tulumların kullanılması nedeniyle kelekçi loncasının en fazla ilişki kurduğu lonca, kasaplar loncasıdır. Kelekçi loncasıyla kasap loncası arasındaki ilişki, derilerin hasar görmeden tulum şeklinde çıkarılması ve çıkarılan tulumların legal yollarla lonca yöneticileri üzerinden veya illegal yollarla doğrudan kasapların eliyle kelek ustalarına verilmesiyle şekillenmektedir. Tulumların çıkarılması sırasında meydana gelen bazı olumsuzlukların kelekçi loncasıyla kasap loncası arasında

79 *DAD*, d. 2, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C 2, s. 332.

80 *DŞS*, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 359.

cereyan eden ilişkilere nasıl yansdığına yönelik veri akışı bulunmamakla beraber kasaplar tarafından tulumların çıkarılması ve devrine yönelik lonca işleyişinde karşılaşılan uygulamalar⁸¹, konuya ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunmaya olanak sağlamaktadır.

Diyarbakır kasaplarının deriden tulum çıkarma konusunda işin ehli oldukları biliniyor olsa da hayvan kesimi sırasında yeterince özen gösterilmemesi veya o sırada meydana gelebilecek kimi kazalardan kaynaklı olarak hayvan derilerinde istenmeyen deliklerin oluşması, işin doğası gereği ihtimalden uzak değildir. Can ve mal kayıplarına neden olan kelek kazaları işin erbabı olmayan kişiler tarafından kelek imâl edilmesine bağlandığı gibi çürük olarak anılan delinmiş tulumlardan kelek yapılmasına da bağlanmaktadır⁸². Kazalara meydan vermeyen bir kelek, işin ehli bir ustanın maharetine bağlı olsa da söz konusu maharete çürük bir tulum gölge düşürebilir. İşini önemseyen ve bu konudaki geleneğe bağlı bir kelek ustanın, lonca şeyhinin kasaplar loncası şeyhinden devraldığı ve ustalara adil bir şekilde dağıttığı sınırlı tulumlardan birinin veya birkaçının defolu çıkması durumunda nasıl bir tepkide bulunduğu ve bu tepkinin loncalar arası ilişki ağını nasıl biçimlendirdiği sorusu burada sorulabilir.

Deriden tulum çıkarılmasına ilişkin uzmanlaşmanın sadece Diyarbakır kasaplarıyla sınırlı olması ve tekel uygulaması çerçevesinde bölüşüm ve dağıtımının yapılması, kelek ustalarını hammadde sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu sınırlılıkta, kasapların çıkardığı defolu tulumlardan bir kısmının herhangi bir ustanın payına düşmesi durumunda ustanın tepki vermemesi olağan değildir. Usta, üretim kapasitesine zarar veren delinmiş tulumu, kendi loncasının şeyhi üzerinden kasap loncası şeyhine şikâyet konusu yaparak bir rahatsızlık yaratmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu rahatsızlığa karşı kasaplar loncası şeyhinin tulumları toplarken hangi tulumu hangi kasaptan aldığına dair bir kaydı yoksa delinmiş tulumlar bir kabahat hâlinde bütün kasapları töhmet altında bırakacaktır. Kasap şeyhinin bu anlamda bir tedbir alıp almadığı bilinmemekle beraber defolu tulumun loncalar arasında rahatsızlıklara neden olduğunu ve gerek lonca şeyhleri arasında gerekse de üyeleri arasında bağımlı bir ilişkinin oluşmasına kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

Kelekçi loncası ile diğer esnaf loncaları arasında etkileşime kaynaklık eden diğer bir materyal de direk ve tahtalardır. Diyarbakır iskelesinde bütün Osmanlı

81 Bu uygulamalar için bk. *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

82 *BOA, ŞD, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.*

hâkimiyeti boyunca yoğun bir kelek trafiğinin olması sürekliliğe dayalı bir direk ve tahta ihtiyacına yol açmaktadır. Standart keleğin yapımında direkler temel materyal olarak kullanılmaktadır. Özellikle yük taşımacılığında tulumlar üzerine direk çekilmektedir. Buna mukabil yolcu taşımacılığında direkler üzerine döşenen tahtalar lükse kaçan bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Kereste mamullerinden olan direğin en az tahta kadar ve hatta daha geniş bir kullanım alanına sahip olması direkçiliği tahta imâl eden neccârlardan farklı bir iş koluna dönüştürmüştür. Bu anlamda kayıtlar, direkçi esnafı ve neccâr esnafı şeklinde bir ayırmda bulunmaktadır⁸³. Büyük bir olasılıkla her iki esnaf grubu bir lonca etrafında örgütlü bulunurken neccârlar sadece tahta imâlinde, direkçiler de sadece direk imâlinde bulunmuşlardır. Bu olasılık beraberinde şu soruyu akla getirmektedir. Direk imâlinde bulunan direkçi esnafı, yamakçı olarak adlandırılan bir yapılanma çerçevesinde neccâr loncasına bağlı örgütlenmiş olabilir mi⁸⁴? Bu soruya kesin bir cevap verememekle beraber direkçiliğin, kelek imâliyle geniş bir ekonomik sahaya kavuştuğu ve bu durumun üretim kapasitesinin artmasına olanak verdiği söylenebilir. Bu durum kelekçi loncasıyla direkçi esnafı arasında üretime dayalı bir ilişkinin yanında ticari bir ilişkinin oluşmasına da imkân tanımıştır. Bir kelekçi nezdinde direkler, sadece tulumlar üzerine inşa edilen platform için bir anlam ifade etmemektedir. Aynı zamanda ticari bir uğraş olarak da önem arz etmektedir. Kelekçi, tulumların üzerine yük ve yolcusuna göre serdiği direklerin yanına ticari amaçla direkler de ekleyebilmektedir. Musul'a gittiğinde yolcu ve yük taşımamasından elde ettiği paranın yanında Diyarbakır direkhânelerinden aldığı direklerin satışından da kâr elde edebilmektedir⁸⁵. Kelekçi esnafı ile direkçi esnafı arasında cereyan eden bu ilişki neticesinde, direkçi esnafı, mesleğini klasik şehir yapılanmasında karşımıza çıkan neccârlar çarşısı⁸⁶ ağının içinde veya kelek imâlinin yapıldığı yere yakın bir mevkide icra etmektedir. Direkhâneler ile ilgili olarak karşılaşılan kayıtlar, bunların mekân koordinatlarını *Bâb-ı Cedîd kurbunda* yani Yenikapı yakınında olarak tanımlamaktadır⁸⁷. Direkhânenin, kelek

83 *DŞS, d. 3787, h. 8, 1 Za 1232/19 Eylül 1817, C 8, s. 490.*

84 Esnaftan vergi alınmasına ilişkin kayıtlarda *esnâf-ı neccâran* kaydı bulunurken esnâf-ı direkçiyân gibi bir kayda rastlanılmamaktadır, bk. *DŞS, d. 3787, h. 8, 1 Za 1232/19 Eylül 1817, C 8, s. 491-492.*

85 Feld Mareşal Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 202; Korkusuz, *age.*, s. 210; Anonim, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*, haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2018, s. 90.

86 Diyarbakır'da neccârlar çarşısı adıyla bir çarşı bulunmakta ve Ulu Cami'nin güney tarafında bir yerde olduğu tahmin edilmektedir, bk. Yılmazçelik, *age.*, s. 97; Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, Ankara 2016, s.127.

87 *Bir bab Direkhane der kurbu Yenikapı* gibi kayıtlar direkhânelerin birden fazla olduğu ve Yenikapı

yapımından doğan ihtiyaçla birlikte kelekçilerin ticari merkezlerinden biri olması, kelek mahalline açılan Yenikapı'nın inşa sebeplerinden birisi olabilir.

Kelekçi esnafının direkçi esnafıyla kurduğu mesleki ve ticari ilişkinin boyutu kadar olmamakla birlikte benzer bir ilişkinin neccâr esnafıyla da kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Kelek imâlinde direklerin yanında tahtalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç daha önce ifade edildiği üzere varlıklı müşterilerin sipariş ettiği keleklerde ortaya çıkmaktadır. Maddi imkânlarına göre bazı müşteriler neccârlar çarşısına giderek sipariş ettikleri keleğin üzerine tahta bir döşeme yaptırıp tulumların üzerine monte edebilmektedir. Bazıları da sipariş ettikleri büyük bir keleğin üzerine tahtadan oldukça geniş bir platform ve bu platformun üstüne de yüksek ve geniş odaların inşa edilmesi talebinde bulunmaktadır. Bu taleplerin, neccârlar çarşısında sur kapısının alçak ve dar olması sebebiyle karşılanması mümkün olmadığından tahtalar, keleğin imâl edildiği yere taşınarak yapılabilmektedir⁸⁸.

Kelek üzerine neccâr esnafı tarafından birkaç gün süren bir çalışmayla yapılan odalar, kelekçi esnafıyla neccâr esnafı arasında ağırlıklı olarak mesleki bir ilişkinin oluşmasına imkân vermekle birlikte ticari bir ilişki ağına da kapı aralamaktadır. Tahtadan yapılan döşeme ve odaların, sipariş edilen keleğin boyutuna göre yapılması gerektiğinden bu anlamda kelekçi ustası müşterinin ilk temas kurduğu esnaf olmaktadır. Bir keleğin inşasında kelekçi ustasının temas kurulan ilk kişi olması, diğer kısımlarını inşa eden esnafa kurulacak temasın kelekçilerin yönlendirilmelerine bağlı olarak kurulmasına zemin oluşturmaktadır. Bu zemin, kelekçiler tarafından mali bir ilişkiye dönüştürülmüş olabilir. Bu ihtimal çerçevesinde kelekçiler, tulumlar üzerine serilen direklerle yapılacak tahta döşeme ile odaları yapacak esnafa anlaşmaya dayalı bir ilişki ağı da kurmuş olabilirler. Kelekçilerin tahta döşeme ile odaları inşa edecek neccâr ustasından bir komisyon talebinde bulunabilmelerine herhangi bir engel görülmemektedir.

Kelekçi esnafının mesleğin icrası gereği ilişki içinde bulunduğu diğer zümre de hamal ve amelelerdir. Bu ilişki, ekseriyetle kelek vasıtasıyla yapılan nakliyatlar esnasında meydana gelmektedir. Örneğin toplu sevkiyatlarda hamallar malı bulunduğu yerden taşıyarak keleğin bağlı olduğu iskeleye getirip yüklemesini yaptıktan sonra keleğe refakat etmek üzere keleğe binmektedirler. Su debisinin

civarında toplandığını göstermektedir, bk. *DŞS, d. 3685*, h. 84, 15 N 1240/3 Mayıs 1825, C. 9, s. 573; *DŞS, d. 3758*, h. 75, 6 Z 1204/17 Ağustos 1790, C 5, s. 693.

88 Korkusuz, *age.*, s. 171.

keleğin geçişine olanak tanımadığı yerlerde kelek üzerinde bulunan yükü, kelekten indirir ve keleğin yeniden kurulduğu yere kadar taşıyarak tekrardan keleğe yüklerler. Yolculuk boyunca kelek kaç yerde çözülecek ise anlaşmaya bağlı olarak üzerindeki yükü indirmek ve tekrardan yüklemekle mükelleftirler. Bunun yanında daha önce de değinildiği üzere keleğin önüne çıkan kum tepelerindeki kumun kazılarak suyun keleği kaldırabilecek bir yoğunluğa erişmesinde de sorumluluk almaktadırlar⁸⁹. Bütün yolculuk boyunca hamal ve amele takımının kelekçilere refakat etmesi söz konusu zümrelerin kelekçilik mesleğinde deneyim kazanmalarına imkân tanımış ve tekele dayalı lonca örgütlenmesinin çözülmesiyle önemli ölçüde kelekçilik mesleğine intisap etmelerine olanak tanımıştır. 19. yüzyılın sonlarında kelekçilik mesleğinde meydana gelen yozlaşmanın dönemin idarecileri tarafından amele takımının mesleğe intisabına bağlanması⁹⁰, kelekçi esnafının hamal ve amele kesimiyle kurduğu mesleki ilişkiyle açıklanabilir.

Sonuç

Osmanlı Diyarbakır'ında kelekçiler, şehir ve hinterlandında üretilen ürün ve malların ticari bir değer kazanmasında taşıyıcı unsur olmalarının yanında gündelik hayatın işleyişinde de toplumun bütün kesimlerine iş ve hizmet sunmuşlardır. Mesleki anlamda kelekçilik, devletin ekonomik, idari ve askeri amaçlarıyla şehir ekonomisinin döngüsünde üstlendiği hayati işlevler nedeniyle geniş bir kitlenin üretim ve hizmette bulunduğu bir iş kolu olmuştur. Devletin stratejik amaçlarında ve şehir ekonomisinin sağlıklı işleyişinde kelekçi esnafının oynadığı rol, kelekçiliğin hiyerarşik düzeyde ve kurumsal niteliği haiz bir lonca etrafında örgütlenmesini gerekli kılmıştır. Kelekçi loncasının örgütsel işleyişi kadim retoriğe dayalı tekelci yapı üzerinden şekillenmiştir.

Tekelin kadim retoriği üzerinden işleyen örgütsel yapı, iki unsur üzerinden varlığını sürdürülebilir kılmıştır. Birincisi kelek imâlinde esas teşkil eden tulumların dağıtım ve bölüşümünün lonca şeyhi üzerinden yapılmasıdır. Lonca şeyhinin bu konuda sahip olduğu salahiyet, loncanın hiyerarşik yapısının işleyişinde temel faktör olmakla birlikte mesleğe dışarıdan yapılacak sızmaların önüne geçme gibi bir denetim mekanizmasının uygulanmasını da sağlamıştır. Loncanın yapısını sürdürülebilir kılan diğer unsur, bu alandaki mesleki tecrübenin aile bağları üzerinden devredilmesidir. Hem şişirilen tulumların nehir yolunda herhangi bir

89 *DŞŞ, d.* 3712, h. 213, 6 B 1159/25 Temmuz 1746, C 2, s. 307.

90 *BOA, ŞD,* 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

kazaya mahal vermeyecek şekilde birbirine bağlanması hem de direklerin sağlam bir şekilde bunların üzerine yerleştirilmesi, özel bir uzmanlık istediği gibi seyir halindeyken keleğin kullanımı da ayrı bir tecrübe gerektirmektedir. Nehir yoluyla seyahat etmek isteyen bir yolcu veya aynı şekilde malını sevk etmek isteyen bir tüccar için bu seyahat deneyimi hayati bir önem taşımaktadır. Keleççilik mesleğinin icrasının bir uzmanlık ve deneyim gerektirmesi, söz konusu uzmanlık ve deneyime sahip olmayanların mesleğe intisabına engel teşkil etmiştir. Mesleğin yöneticilikten üyeliğe kadar baskın aile bağlarına dayalı yapısı, loncanın tekele dayalı yapısının sürdürülmesini sağlayan diğer önemli bir unsur olmuştur.

Şehrin gündelik hayatında işleyen mesleki örgütlenme içerisinde keleççiler loncası, ağırlıklı olarak seyyid kökenli ve şeyh unvanlı etkin dini referanslara sahip yöneticiler ile bunların ilişkili olduğu toplumsal kesimin uhdelerinde bulunmuştur. Lonca yöneticiliğinin güçlü dini referanslar üzerinden işleyen yapısı, üyelikte inanç ilişkileri bağlamında güçlü bir Müslüman kimliğe vurguda bulunmakla beraber diğer inançların üyeliğinin önünde katı bir engel teşkil etmemiştir. Loncanın örgütsel yapısında az da olsa bazı gayrimüslim üyeler yer edinmiştir. Keleççi loncasının ağırlıklı olarak Müslüman üyelere sahip olması, Diyarbakır'ın toplumsal kompozisyonu açısından şaşılabilir bir durum değildir. Diğer taraftan Diyarbakır'daki kuyumcu loncası örneğinde olduğu gibi loncaların bazıları da gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak uhdelerinde bulunmuştur. Bu durum, farklı etnik ve dinsel nüfusa sahip şehir sakinlerinin gündelik hayatta birbirleriyle ilişki ve etkileşim içinde olmasını sağlamıştır.

Şehirde üretim ve hizmette birbirine bağımlı bazı mesleki kuruluşlar, diğerlerine oranla daha fazla ilişki ve etkileşim içinde olmuşlardır. Keleççi loncası da keleğin imâl ve işleyişinde bağımlı oldukları iş kolları olan kasap, neccâr ve hamallarla daha fazla ilişki geliştirmiştir. Keleççi loncasının üretim ve hizmette bağımlı olduğu kasaplık, neccârlik ve hamallık gibi iş kollarından keleççi mesleğine intisap, kelek vasıtasına refakat etmeleri nedeniyle, en fazla hamallar tarafından yapılmıştır. Hamalların keleççi mesleğine intisapları tekele dayalı kadim örgütlenme yapısının çözülmesi sonrasında gerçekleşmiştir. Mesleki geçişte hamalların başat bir rolde olmalarının nedeni, hamallığın toplumsal düzeyde sahip olduğu düşük statünün yanında keleççiliğe kıyasla zor bir meslek olmasından kaynaklanmaktadır. Netice itibarıyla keleççi loncasının üretim ve hizmete dayalı olarak diğer meslek loncalarına olan bağımlılığı, toplumsal etkileşim çerçevesinin inşasında bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud (AE. SMHD. I): 202/15996.

Sadaret Deavi Evrakı (A. MKT. DV): 136/2.

Cevdet Belediye (C. BLD): 16/777.

Cevdet Maliye (C. ML): 753/30679.

Cevdet Nafia (C. NF): 52/2571; 16 /777

Cevdet Tımar (C. TZ): 1/46.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 224/63, 429/23.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH. TMIK. M):187/18.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 752/44.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1469/20.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 7/12; 9/34.

Sadaret Defterleri (A.).d), 990.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 3227/241972.

Şer'îye Sicilleri

Diyarbakir Şer'îye Sicilleri Amid Mahkemesi (DŞS), haz. Mehmet Yahya Okutan-Mümin Yıldıztaş-Rasim Erol-Sabri Atay-Salih Kahrıman, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Yayın No: 26, Diyarbakır 2014.

2. CİLT

DŞS, d. 3712, h. 112; 173; 213; 229; 231; 245; 250.

DŞS, d. 3709, h. 39; 232.

3. CİLT

DŞS, d. 3754, h. 96; 167; 229.

5.CİLT

DŞS, d.3753, h. 75.

DŞS, d. 3748, h. 36; 37.

DŞS, d. 3743, h. 36; 37; 97.

7. CİLT

DŞS, d. 3698, h. 42; 80.

DŞS, d. 3798, h. 95.

8. CİLT

DŞS, d.3787, h. 8.

DŞS, d. 3750, h. 83.

9. CİLT

DŞS, d. 3685, h. 84.

DŞS, d. 3745, h. 34.

Ahkâm Defterleri

Diyarbakir Ahkâm Defterleri (DAD), Haz. Yaşar Zorlu-Mehmet Yahya Okutan-Mümin Yıldıztaş-Rasim Erol-Sabri Atay-Salih Kahriman, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

1. CİLT

DAD, d. 1, h. 184.

2. CİLT

DAD, d.2, h. 531.

3.CİLT

DAD, d. 3, h. 48.

Gazeteler

Diyarbakir (Vilayet) Gazetesi

Salnameler

Salname-i Vilayet 1318, Diyarbakir Vilayet Matbaası, Def'a 17.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ali Bey, *Dicle'de Kelekle Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 İlä 1304*, Büke Yayınları, İstanbul 2003.

Anonim, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*, haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2018.

Baer, Gabriel, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13/2 (Apr. 1970), s. 145-165.

- Bell, Gertrude L, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- Casson, Lionel, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Ergin, Hommer Kitabevi, İstanbul 2002.
- Danışyar, Cemşid, *Ferhengname-i Parisi Arya*, Müessese-i Ferheng Merdum, Tahran 1386.
- Dinç, Fasih, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özçoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 61-100.
- Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, C. 2, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, TTK, Ankara 2013.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı Yayınları, İstanbul 2006.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Esnafi ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.293-307.
- Göyünç, Nejat, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Bellekten*, C LXV/S. 243, s. 655-660.
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimati” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 23, (1969), s. 23-34.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.
- İbn Manzûr Ebu’l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânu’l-Arab*, Nşr. Yâsir Süleyman-Mecdî Fethi, Dâru’t-Tevfikiyeti li’t-Turâs, C VIII, Kahire 2009.
- Kafadar, Cemal, *Küm var imiş biz burada yoğ iken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- Master, Bruce, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Araçları 1516-1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Çoşkun, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- Orhonlu, Cengiz-Işıksal, Turgut, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Yapılan Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Tarih Dergisi*, XIII/1963, s. 77-102.

- Öğün, Tuncay-Başı, Halit, “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşında Irak Cephesinde Kullanımı”, *History Studies*, Vol. 8/3, September 2016, s. 83-109.
- Özcoşar, İbrahim, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53 Bahar 2014, s. 127-144.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime’i*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Streck, M, “Kelek”, *İslam Ansiklopedisi*, C 6, MEB Yayınları, 1997, s. 550-552.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944.
- Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, C 3, Yayın Yönetmeni Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 2000, s. 217-271.
- Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, Kalkınma Bakanlığı GAP Yayınları, Ankara 2016.
- Yı, Eunjeong, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019.
- www.sites.google.com/site/tekyeli, erişim tarihi: 17/07/2019

